

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ*

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΕΝΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση Δημοκρατίας -Καπιταλισμού αποτέλεσε κεφαλαιώδες ζήτημα στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και εννοιολογικό πλαίσιο των σημαντικότερων συγκριτικών μελετών. Ο καπιταλισμός ενισχύει τη Δημοκρατία ή την υπονομεύει; Υπό ποίους όρους την ενισχύει και πότε την υπονομεύει; Η Δημοκρατία συμβάλλει στην ομαλή διαδικασία καπιταλιστικής συσώρευσης ή τη βραχυκυκλώνει; Υπό ποίους όρους συμβαίνει το ένα ή το άλλο;

Σήμερα, το ζήτημα έχει επανέλθει στο προσκήνιο εξαιτίας των πρόσφατων συνταρακτικών γεγονότων του μεταπολεμικού κόσμου: Πρώτον, *την εντυπωσιακή εξάπλωση της Δημοκρατίας* σε όλα τα μήκη και τα πλάτη. Η υπόνοια ότι η πολιτική δημοκρατία ήταν γέννημα της ιδιόμορφης εξέλιξης της Ευρώπης και των βρετανικών κτήσεων υποχώρησε, καθώς οι φιλελεύθεροι δημοκρατικοί θεσμοί –περισσότερο ή λιγότερο αυθεντικοί– εγκαθιδρύθηκαν σε συνθήκες εξαιρετικά διαφορετικές μεταξύ τους. Δεύτερον, *την πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της ΕΣΣΔ*, γεγονός που περικλείεται στο προηγούμενο αλλά ταυτόχρονα το υπερβαίνει, καθώς έχει θέσει πελώρια πρακτικά και θεωρητικά προβλήματα, πολλά από τα οποία επικεντρώνονται ακριβώς στη βιωσιμότητα της δημοκρατίας στο πρώην σοσιαλιστικό στρατόπεδο και στις δυνατότητες ανάπτυξης καπιταλιστικής οικονομίας. Τρίτον, *την κρίση του Κοινωνικού Κράτους* στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης κατά τη δεκαετία του '70, γεγονός διαφορετικό εν πολλοίς από τα προηγούμενα, αλλά τεμνόμενο, δεδομένου ότι ανακίνησε ζητήματα που

* Ο Γιάννης Βούλγαρης είναι διδάκτορας πολιτικής επιστήμης.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «POLITIA: Consolidating Democracy», που χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Διεύθυνση XII (No CIPA-CT93-OZ73).

σχετίζονται με τα όρια συμβατότητας μεταξύ των αναγκών της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των δημοκρατικών απαιτήσεων.

Η σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού έχει τεθεί πριν απ' όλα, ως μείζον ιστορικό πρόβλημα της νεότερης Ευρώπης. Ποιες συνθήκες εξηγούν την καθιέρωση της Δημοκρατίας στις μεγάλες δυτικές χώρες όπως είναι η Αγγλία, η Γαλλία, οι ΗΠΑ; Ποιες στις μικρές (π.χ. Σουηδία, Δανία, Ελβετία κλπ.); Και αντιστρόφως, πώς μπορεί να εξηγηθεί η επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων στην Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία, Ισπανία; Πώς εξηγείται η επικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία; Πίσω από όλα αυτά τα ερωτήματα βρίσκεται το ίδιο πρόβλημα: πώς επέδρασαν αμοιβαία η οικονομική ανάπτυξη (η καπιταλιστική ανάπτυξη) με την καθιέρωση ή όχι φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών στις συγκεκριμένες συνθήκες των ανωτέρω χωρών/περιοχών.

Την πρώτη περίοδο μετά το «1989», το θέμα επανέκαμψε με έμφαση και απλοϊκότητα υπό την εκδοχή του «τέλους της Ιστορίας» σύμφωνα με την οποία ο ορίζοντας του σύγχρονου κόσμου διαμορφώνεται στο εξής από την ανέφελη συμβίωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς. Σύντομα όμως η αισιόδοξη εκδοχή υποχώρησε μπροστά στις δυσκολίες του μεταδιπολικού κόσμου. Η ίδια η ιστορία εξάλλου επιβάλλει περισσότερο σκεπτικισμό, καθώς ο εκδημοκρατισμός γνώρισε οπισθοδρομήσεις και ο αριθμός των δημοκρατικών χωρών αυξομειώσεις.¹

1. Ο S.P. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman 1991, σ. 16 θεωρεί, π.χ., ότι ο εκδημοκρατισμός εκδηλώθηκε κατά κύματα:

- Πρώτο (μακρύ) κύμα 1828-1926.
- Πρώτη υποχώρηση κύματος 1922-1942.
- Δεύτερο (βραχύ) κύμα 1943-1962.
- Δεύτερη υποχώρηση κύματος 1958-1975.
- Τρίτο κύμα 1974-

Το ποσοστό των δημοκρατικών χωρών με πληθυσμό πάνω από 1 εκατ. ήταν (σ. 26)

	1922	1942	1962	1973	1990
δημοκρατίες	29	12	36	30	58
	45%	20%	32%	25%	45%
μη δημοκρατίες	35	49	75	92	71

Για μια πρόσφατη επισκόπηση των μελετών για τη μετάβαση και τη σταθερο-

Οι διακυμάνσεις αυτές υποδεικνύουν ότι το πρόβλημα είναι σύνθετο και η απάντηση καθόλου μονοσήμαντη. Είναι επομένως προφανής ο κίνδυνος να γενικεύεις με βάση τη χρονική στιγμή και να βγάζεις διαφορετικά συμπεράσματα ανάλογα με το αν είσαι πάνω στο «κύμα» εκδημοκρατισμού ή στην υποχώρησή του. Κάτι τέτοιο δε θα ήταν άλλωστε καινοφανές στη συγκριτική πολιτική και στην ιστορική κοινωνιολογία. Είναι γνωστό ότι κατά τη δεκαετία του '60, η θεωρία του εκσυγχρονισμού είχε υπερτιμήσει τη θετική επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης, προδιαγράφοντας μιαν εξελικτική προοπτική εκδημοκρατισμού, ενώ λίγο αργότερα οι θεωρίες της εξάρτησης καθιέρωσαν μιαν αντίστροφη αλλά επίσης άκαμπτη συσχέτιση.

Σε κάθε όμως περίπτωση, η συγκριτική πολιτική και η συγκριτική ιστορική κοινωνιολογία έχουν συσσωρεύσει πλέον έναν πλούτο υλικού που τις καθιστά προνομιακή δίοδο προσέγγισης και ιστορικού ελέγχου των διαδικασιών εμφάνισης και εμπέδωσης της δημοκρατίας· έχουν εξετάσει πολυάριθμες μεταβλητές, δομικούς παράγοντες, ιστορικές παραδόσεις, τροχιές μετάβασης· έχουν προτείνει διαφορετικές θεωρίες, διαφορετικά παραδείγματα. Αποτελούν επομένως αναγκαίο πεδίο αναφοράς για την εξέταση των σχέσεων καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατίας.

Την ίδια στιγμή όμως οι κλάδοι αυτοί αισθάνονται αμηχανία, καθώς οι συνταρακτικές εξελίξεις θέτουν σε δοκιμασία και υπερβαίνουν εμφανώς την ερμηνευτική τους ικανότητα. Αμηχανία έναντι τριών κυρίως γεγονότων και κατ'επέκταση τριών θεωρητικών ερωτημάτων. Οι διαδικασίες εκδημοκρατισμού των τελευταίων χρόνων εκδηλώθηκαν σε χώρες και περιφέρειες με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά, σημειώνοντας ταυτόχρονα διαφορετικές επιδόσεις ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες. Ποια νέα θεώρηση της διαπλοκής γενικού-ειδικού χρειάζεται επομένως; Ο εκδημοκρατισμός πραγματοποιήθηκε σχεδόν ανεξάρτητα από την κατάσταση της οικονομίας των χωρών που εμπλέχθηκαν σε αυτή τη διαδικασία. Επιπλέον, οι δημοκρατικοί θεσμοί εγκαταστάθηκαν

ποίηση της δημοκρατίας, βλ. R. Gunther, H-J. Puhle - N. Diamandouros (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1994· επίσης, D. Grassi, «La transizione politica ed economica in America Latina e in Europa Centro-Orientale», *Stato e Mercato*, τ. 3, Δεκέμβριος 1995.

και συνεχίζουν να λειτουργούν με σταθερότητα ακόμα και όταν η οικονομική κρίση επιδεινώνεται ή όταν η διαχείριση της οικονομικής κρίσης είναι εμφανώς αναποτελεσματική. Πώς εξηγείται αυτή η θωράκιση της δημοκρατίας έναντι των πιέσεων των οικονομικών κρίσεων και πόσο ανθεκτική είναι; Τέλος, ο εκδημοκρατισμός εκδηλώθηκε σαν χιονοστιβάδα που κύλησε πάνω στον παγκόσμιο χάρτη. Πώς αναλύεται η σχέση διεθνούς-εθνικού σε αυτή τη διαδικασία; Ανάμεσα στις πρόσφατες ερευνητικές κατευθύνσεις ξεχωρίζουν δύο οπτικές οι οποίες με διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίζουν τα προηγούμενα φαινόμενα. Η πρώτη επαναπροτείνει ουσιαστικά το εννοιολογικό οπλοστάσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και με αυτό υποστηρίζει τη θετική σχέση οικονομικής/καπιταλιστικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού. Η δεύτερη στέκεται κριτικά, επισημαίνοντας ότι η (υποχρεωτική) οικονομική προσαρμογή στο νέο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον επιφέρει την αυξανόμενη αποδέσμευση των αποφάσεων της οικονομικής πολιτικής από τον δημοκρατικό έλεγχο και τις λαϊκές επιθυμίες. Με συνέπεια να αφυδατώνεται και να γίνεται εύθραυστη η δημοκρατία, καθώς δε στηρίζεται σε μια πραγματική συναίνεση.²

Πιστεύω ότι καμία από τις δύο αυτές οπτικές δεν προσφέρει τα κατάλληλα εργαλεία για την υπέρβαση των αποριών και για τη βαθύτερη ερμηνεία του πρόσφατου κύματος εκδημοκρατισμού. Ούτε η αισιόδοξη γραμμικότητα των πορισμάτων του εκσυγχρονισμού, στα οποία θα αναφερθούμε επανειλημμένα στη συνέχεια, ούτε η απλοϊκή και επιφανειακή αιτιότητα που εξαρτά την ποιότητα της δημοκρατίας από το κόστος της οικονομικής προσαρμογής. Πιστεύω ότι η συγκριτική πολιτική και η ιστορική κοινωνιολογία χρειάζεται να αναστοχαστούν τις θεωρητικές και αναλυτικές τους κατηγορίες υπό το φως των ριζικών ανακατατάξεων, σε ένα υψηλότερο επίπεδο γενίκευσης. Ειδικά ως προς το θέμα που εδώ μας απασχολεί –τη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας ή οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας–, το υψηλότερο επίπεδο γενίκευσης έγκειται στην ανάλυση των μετασχηματισμών της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των αλληλεπιδράσεών τους με τους πολιτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς. Μέσω αυτού του δρόμου ίσως φανεί ότι οι σύγχρονοι μετασχηματισμοί, σε συνδυασμό με τις πρό-

2. Βλ. μεταξύ άλλων Karen L. Remmer, «New Theoretical Perspectives on Democratization», *Comparative Politics*, τόμ. 28, τχ. 1, Οκτώβριος 1995.

σφατες δομικές πολιτικές αλλαγές, θέτουν εν αμφιβόλω θεμελιακές προϋποθέσεις ή άρρητες παραδοχές των βασικών ερευνητικών παραδόσεων του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου.

Το παρόν άρθρο διατυπώνει κάποιες σκέψεις που κινούνται σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο. Επιδιώκει να δείξει ότι ορισμένες όψεις του μεταφορντικού διεθνοποιημένου καπιταλισμού αμφισβητούν θεμελιακά πορίσματα των δύο σημαντικότερων επιστημονικών παραδειγμάτων με τα οποία η συγκριτική πολιτική και η ιστορική κοινωνιολογία διερεύνησαν τις σχέσεις δημοκρατίας-κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Η επιχειρηματολογία μου εστιάζεται στις αλλαγές που οι σύγχρονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί επιφέρουν στις βασικές μεταβλητές οι οποίες μεσολαβούν αυτή τη σχέση. Προσπαθεί να επισημάνει τις όψεις εκείνες των εν λόγω μετασχηματισμών που ωθούν ή μπορεί να ωθήσουν στην υποβάθμιση της δημοκρατίας κατά τρόπο ριζικότερο και ποιοτικά διαφορετικό από τη φθορά που προκαλούν οι πολιτικές επιπτώσεις της οικονομικής προσαρμογής. Αυτό δε σημαίνει ότι υιοθετώ μια αιτιοκρατική απαισιόδοξη οπτική, αλλά ότι επιλέγω να εξετάσω τη μία όψη. Οι ίδιοι μετασχηματισμοί περιέχουν νέες δυνατότητες διάχυσης και αναβάθμισης της δημοκρατίας. Η προσέγγιση του θέματος γίνεται μέσα από την αντιπαράβολή των προβλημάτων που αναδεικνύουν οι θεωρίες της Δημοκρατίας και της Πολιτικής Οικονομίας σε θεμελιακά θεωρήματα της συγκριτικής πολιτικής και ιστορικής κοινωνιολογίας. Ανεξάρτητα από την πειστικότητα ή όχι της επιχειρηματολογίας μου, πιστεύω ότι μια τέτοιου είδους συστηματική αντιπαράβολή είναι σήμερα αναγκαία και ωφέλιμη. Ο αναστοχασμός των προϋποθέσεων και των παραδοχών βοηθάει τη συγκριτική πολιτική και κοινωνιολογία να κατανικήσει τις αδράνειες και τις απορίες έναντι των νέων ερωτημάτων που έχει θέσει ο γενικευμένος εκδημοκρατισμός των τελευταίων χρόνων.

Σε κάθε περίπτωση, εξετάζω το πρόβλημα ανατρέχοντας αρχικά σε δύο διαφορετικές μεθοδολογικές-θεωρητικές «σχολές» στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής και κοινωνιολογίας, σε δύο διαφορετικά παραδείγματα τα οποία συνοπτικά αποκαλώ *πλουραλιστικό* και *ταξικό*.³ Επισημαίνω ορισμένες βασικές ερμηνευτικές μεταβλητές που προτείνουν τα παραδείγματα αυτά για τη σύνδεση δη-

3. Ακολουθώ εν προκειμένω τη διάκριση των D. Rueschemeyer - Evelyne Huber Stephens - J.D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, Polity Press, Cambridge 1992.

μοκρατίας-καπιταλισμού (παρ. 2). Στη συνέχεια προσπαθώ να δείξω ότι κάποιες από αυτές τις μεταβλητές ήταν έτσι κι αλλιώς προβληματικές αλλά, κυρίως, ότι σχετίζονται με δομικές προϋποθέσεις και παραδοχές, που ανάγονται στα χαρακτηριστικά του βιομηχανικού καπιταλισμού και του φορντισμού. Από τη στιγμή συνεπώς που αλλάζει το σημείο αναφοράς, οι ανωτέρω προϋποθέσεις και παραδοχές τίθενται σε δοκιμασία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πεδία έντασης που μπορεί να τείνουν στην υποβάθμιση της δημοκρατίας (παρ. 3). Τέλος, επισημαίνω ορισμένα χαρακτηριστικά αυτής της υποβάθμισης (παρ. 4).

Διαπραγματεύομαι θεωρητικά παραδείγματα δομικής προσέγγισης των σχέσεων Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, παραβλέποντας άλλες προσεγγίσεις. Η οριοθέτηση δικαιολογείται από το ίδιο το περιεχόμενο, στο μέτρο που αναφέρεται στις μακροσκοπικές και μακροπρόθεσμες συσχετίσεις μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού. Ωστόσο, η εστίαση στους δομικούς παράγοντες δε συνεπάγεται μια ντετερμινιστική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι δομές καθορίζουν λίγο-πολύ το πολιτικό αποτέλεσμα. Η οπτική αυτή χαρακτηρίζει τις απλοϊκές εκδοχές τόσο του φιλελεύθερου/πλουραλιστικού όσο και του μαρξιστικού/ταξικού ρεύματος. Είναι όμως αντίθετη, όπως θα τονίσουμε στη συνέχεια, με τις τάσεις των νεότερων συγκριτικών ερευνών που εμμένουν στην ιστορική πλαισίωση, στην αλληλεπίδραση και στη δράση των υποκειμένων.

2. ΤΑ ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Η συγκριτική προσέγγιση της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού έχει αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο δύο διαφορετικών ερμηνευτικών «παραδόσεων», διαμορφώνοντας δύο διαφορετικά παραδείγματα: Το πρώτο κινείται στο πεδίο της πλουραλιστικής θεωρίας και της θεωρίας του εκσυγχρονισμού· το δεύτερο στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας και της ιστορικής κοινωνιολογίας. Παρά τις πολλές συμπτώσεις στα πραγματολογικά στοιχεία, οι δύο παραδόσεις διαφέρουν ως προς τη μέθοδο, τα πορίσματα, το θεωρητικό πλαίσιο και τις θεωρητικές φιλοδοξίες.

Στην πρώτη συγκεντρώνονται κατά κανόνα αναλύσεις ποσοτικού-στατιστικού, οι οποίες συγκρίνουν μεγάλο αριθμό χωρών αναζητώντας συσχετίσεις μεταξύ δεικτών ανάπτυξης και δημοκρα-

τικής οργάνωσης. Είναι προσανατολισμένες στην αναζήτηση κατάλληλων μεταβλητών που να αποδεικνύουν ή να απορρίπτουν την υπόθεση, παρά σε κάποια θεωρητική εμβάθυνση των αιτιακών σχέσεων. Μεθοδολογικά εντάσσονται στο θετικιστικό παράδειγμα και κατά κανόνα, συμπεραίνουν μια θετική σχέση δημοκρατίας-καπιταλισμού.

Η δεύτερη παράδοση συνήθως χρησιμοποιεί ποιοτικές μεταβλητές, αναλύει μικρό αριθμό χωρών προκρίνοντας μια ιστορική-γενετική προσέγγιση, αξιοποιεί τις «παρεκκλίνουσες περιπτώσεις» και τις ιδιομορφίες. Τα συμπεράσματά της για την επίδραση του καπιταλισμού στη δημοκρατία χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο σκεπτικισμό, ενώ αναδεικνύουν τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών τάξεων σε κρίσιμη μεταβλητή για τη σύνδεση των δύο φαινομένων.⁴ Προτείνει ιστορικά καθορισμένα ερμηνευτικά σχήματα, που συνήθως αφορούν μακροσκοπικές κοινωνικές δομές και μακροχρόνιες ιστορικές διαδικασίες – π.χ., τύποι εκβιομηχάνισης, ιστορικοί δρόμοι εμφάνισης και καθιέρωσης των κοινωνικών πολιτικών.⁵

Η διάσταση μεθόδου και πορισμάτων έχει εγείρει το αίτημα της επικοινωνίας μεταξύ των δύο παραδειγμάτων. Έτσι από τη μεριά του πλουραλιστικού, ο L. Diamond,⁶ αφού ανασκοπεί τα πορίσματα που αναδεικνύουν τη θετική συσχέτιση μεταξύ Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, αναγνωρίζει τις δυσκολίες του συγκεκριμένου παραδείγματος να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως γιατί η οικονομική ανάπτυξη γεννά δημοκρατία, πώς, υπό ποιες συνθήκες η τελευταία πετυχαίνει ή αποτυγχάνει; Για τη λύση παραπέμπει στην άλλη μεθοδολογική προσέγγιση. «Παρότι μερικές από τις πιο πρόσφατες ποσοτικές μελέτες [...] έχουν αρχίσει να παράγουν ιδέες αυτού του

4. Βλ., π.χ., τη διατύπωση του G. Therborn, «The Rule of Capital and the Rise of Democracy», *New Left Review*, τχ. 103, 1977, σ. 28: «Η αστική δημοκρατία επιτεύχθηκε μέσα από τόσο διαφορετικούς και βασανιστικούς δρόμους, ώστε κάθε άμεση συνεπαγωγή της από τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού θα ήταν αδύνατη ή, στην καλύτερη περίπτωση, εξαιρετικά παραπλανητική».

5. Μια ανάλυση των δύο διαφορετικών στρατηγικών συγκριτικής μεθοδολογίας: Ch. Ragin - D. Zaret, «Theory and Method in Comparative Research: Two Strategies», *Social Forces*, τόμ. 61, τχ. 3, Μάρτιος 1983· επίσης, Theda Skocpol - Margaret Somers, «The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 22, τχ. 2, 1980.

6. L. Diamond, «Economic Development and Democracy Reconsidered», στο G. Merks - L. Diamond (επιμ.), *Reexamining Democracy*, Sage, Λονδίνο 1993, σ. 110.

είδους, για τις απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα εξακολουθούμε να εξαρτώμεθα κατά πολύ από τα πορίσματα της συγκριτικής ιστορικής ανάλυσης και των περιπτωσιολογικών μελετών». Από τη μεριά του ταξικού παραδείγματος, οι D. Rueschemeyer, E. και J. Stephens⁷ κρίνουν ότι η ισχυρή συσχέτιση η οποία διαπιστώνεται από τις διεθνικές εμπειρικές αναλύσεις δεν μπορεί να παραβλεφθεί και προτείνουν μια ερευνητική στρατηγική που να ενσωματώνει αυτό το πόρισμα στην ιστορική συγκριτική προσέγγιση. Αυτό το αμοιβαίο αίτημα είναι πρόσθετη παρακίνηση για μια κατ' αντι-παραβολή εξέταση των δύο παραδειγμάτων, υπό το πρίσμα του προβλήματος που εδώ ενδιαφέρει.

α. Το πλουραλιστικό παράδειγμα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού

Ο καλύτερος τρόπος συνοπτικής διατύπωσης της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, στο πλαίσιο του πλουραλιστικού παραδείγματος, είναι η προσφυγή στην αρχέτυπη σχετική μελέτη του M.S. Lipset, *Some social requisites of Democracy: economic development and political legitimacy*, η οποία άλλωστε επανέρχεται μετά το 1989 όλο και πιο συχνά ως υποχρεωτική αφηρηία των σχετικών αναλύσεων. Η θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας διατυπώνεται κατηγορηματικά: «όσο πλουσιότερη είναι μια χώρα, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες έχει να διατηρήσει δημοκρατικό καθεστώς».⁸

Η τεκμηρίωση της θέσης γίνεται με την εξέταση μεγάλου αριθμού χωρών της Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες συγκρίνονται ως προς το ΑΕΠ, το βαθμό εκβιομηχάνισης, εκπαίδευσης και αστικοποίησης του πληθυσμού. Το συμπέρασμα ήταν ότι οι σταθερές ευρωπαϊκές δημοκρατίες είχαν υψηλότερο μέσο όρο από τις ευρωπαϊκές δικτατορίες σε όλα τα μεγέθη. Και ότι οι λατινοαμερικανικές δημοκρατίες, ή οι περιστασιακές δικτατορίες, είχαν καλύτερες επιδόσεις από τις σταθερές δικτατορίες της περιοχής.

Η θεωρητική εξήγηση των συμπερασμάτων της στατιστικής ανάλυσης εστιάζοταν στη κοινωνική διαστρωμάτωση, στο χαρακτήρα των κοινωνικών διαιρετικών τομών και στην πολιτική κουλτούρα. Με αυτό τον τρόπο εισάγονταν, βεβαίως, πρόσθετες μετα-

7. D. Rueschemeyer - Evelyne Huber Stephens - J.D. Stephens, ό.π., σ. 4.

8. M.S. Lipset, «Some social requisites of Democracy: economic development and political legitimacy», *American Political Science Review*, τ. 53, Μάρτιος 1959.

βλητές που καθιστούσαν την ανάλυση περισσότερο σύνθετη. Το επιχείρημα όμως ήταν σαφές και μονοσήμαντο. Η *οικονομική-κοινωνική ανάπτυξη* αυξάνει τη *μόρφωση*, γεγονός που ενισχύει μια δημοκρατική κουλτούρα ανοχής, μετριοπάθειας και αποκλείει εξτρεμιστικές επιλογές. Μειώνει τη δυσανεμία των χαμηλών στρωμάτων, και γενικότερα μειώνει τις ανισότητες. Ο σημαντικότερος ερμηνευτικός κρίκος μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας είναι η *μαζικοποίηση των μεσαίων στρωμάτων*, που αποτελούν στοιχείο μετριοπάθειας και μείωσης των ανισοτήτων. Εξάλλου, η οικονομική ανάπτυξη *περιορίζει το κράτος* και ενισχύει την κοινωνία των πολιτών, τις ενδιαμέσες οργανώσεις που αποτελούν παράγοντα δημοκρατικής ομαλότητας. Τα προηγούμενα αποτελούν τυπικό παράδειγμα ερμηνείας της θετικής συσχέτισης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, στο πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού.

Πλειάδα μελετών ακολούθησαν εκείνες του Lipset, αναζητώντας να επαληθεύσουν ή να διαψεύσουν το συμπέρασμά του, το οποίο άλλωστε «αποδείκνυε» ένα κεντρικό θεώρημα της πλουραλιστικής θεωρίας της δημοκρατίας. Οι μελέτες αυτές συμπεριέλαβαν πολύ περισσότερες χώρες, διερεύνησαν νέες συσχετίσεις, κατέφυγαν σε πιο σύνθετες στατιστικές μεθόδους, χρησιμοποίησαν πολλές και νέες μεταβλητές.⁹ Προσπάθησαν εξάλλου, να εμπλουτίσουν τη θεωρητική οπτική τους, ώστε να απαντήσουν στις κριτικές που δέχονταν. «Έτσι, επεξεργάστηκαν μεταβλητές που αναφέρονταν στο timing της εκβιομηχάνισης, επιδιώκοντας να συνυπολογίσουν τον ιστορικό παράγοντα, στην επίδραση της πολιτικής εξάρτησης των χωρών της περιφέρειας από το κέντρο κλπ.». Άλλοι μελετητές έδωσαν περισσότερη έμφαση στην πολιτική κουλτούρα, στις θεσμικές διευθετήσεις, στις κοινωνικές δομές. Αρχικά από τα συμπεράσματα ή τα ευρήματα των ερευνών ήταν αμφιλεγόμενα, επισημασμένα και αντιφατικά. Όμως η συντριπτική πλειοψηφία διαπίστωσε τη θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης/καπιταλισμού και δημοκρατίας. Οι περισσότερες έρευνες έδειξαν, εξάλλου, ότι η αιτιακή σχέση είναι μιας κατεύθυνσης: η οικονομική ανάπτυξη συμβάλλει στην καθιέρωση της δημοκρατίας, ενώ το αντίστροφο είναι προβληματικό.¹⁰

9. Ο Huntington (1991) ό.π., σ. 37-38, παραθέτει κατάλογο 27 μεταβλητών.

10. Μια πρόσφατη ανασκόπηση των βασικών ερευνών στο L. Diamond, ό.π. Επίσης, για μια πρόσφατη συνηγορία υπέρ, τόσο της θέσης του Lipset όσο και του μονόδρομου χαρακτήρα της σχέσης, βλ. R.E. Burkhart - M.S. Lewis-Beck, «Com-

Η ριζικότερη κριτική στην πιο πάνω «σχολή», και γενικότερα στην θεωρία του εκσυγχρονισμού, ήρθε από τις πολιτικές εξελίξεις. Την ίδια περίοδο που το σχετικό παράδειγμα επικρατούσε στους ακαδημαϊκούς χώρους, αυταρχικά πραξικοπήματα ανέτρεπαν μια σειρά δημοκρατίες. Η σχετική εμπειρία ιδίως της Λατινικής Αμερικής τροφοδότησε τις θεωρίες της εξάρτησης και του παγκόσμιου συστήματος, οι οποίες σχεδόν αντέστρεψαν την κεντρική θέση του πλουραλιστικού μοντέλου, υποστηρίζοντας ότι σε ένα ορισμένο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης και υπό ορισμένες συνθήκες περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη δεν παράγει δημοκρατία αλλά «γραφειοκρατικά-αυταρχικά» καθεστώτα.¹¹ Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρήσεις εκείνες απέρριπταν μια μονοσήμαντα θετική σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού.

Και στο εσωτερικό όμως τού υπό την ευρύτερη έννοια πλουραλιστικού μοντέλου εμφανίστηκαν αναλύσεις που επιδίωξαν να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα του προβλήματος. Ο Huntington, π.χ., πρότεινε τη διάκριση μεταξύ των διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τον *οικονομικό-κοινωνικό εκσυγχρονισμό* και εκείνων της *πολιτικής ανάπτυξης*. Οι πρώτες –αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, εκπαίδευση κλπ.– είναι ομόρροπες και μη αντιστρέψιμες. Οι δεύτερες –θεσμοποίηση των δημοκρατικών κανόνων– είναι ασταθέστερες και είναι δυνατόν να μεταστραφούν. Η πορεία προς τη δημοκρατία ωθείται από τον οικονομικό-κοινωνικό εκσυγχρονισμό, αλλά κάποια στιγμή μπορεί να προκληθούν τέτοιες εντάσεις που να καταλήξουν σε αυταρχικές διεξόδους.¹² Με άλλα λόγια, Καπιταλισμός και Δημοκρατία συνδυάζονται υπό όρους και διατρέχονται από εντάσεις που μπορεί να οδηγούν και σε διαζύγιο.

Κατά το πλουραλιστικό μοντέλο, η τελευταία εξέλιξη έχει περισ-

parative Democracy: The Economic Development Thesis», *American Political Science Review*, τόμ. 88, τχ. 4, Δεκέμβριος 1994. Ο M.J. Gasiorowski, «Economic Crisis and Political Regime Change: an event history analysis», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 4, Δεκέμβριος 1995, προσπαθεί να διαχωρίσει τις πολιτικές επιπτώσεις των μεταπολεμικών οικονομικών κρίσεων ανάλογα με τη μορφή τους (κρίση πληθωρισμού ή οικονομική ύφεση).

11. G. O'Donnell, *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism. Studies in South American Politics*, Institute of International Studies, Berkeley 1973.

12. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven 1967. Την ίδια ουσιαστικά ανάλυση πρότεινε, το 1974, για τις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Βλ. σχετικά Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος, 1973-1990*, Θέμελιο, Αθήνα 1994.

σότερες πιθανότητες να παρουσιαστεί στην *ενδιάμεση ζώνη*, στις χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης. Εδώ συμβαίνουν συνήθως οι αλλαγές καθεστώτος είτε προς τη δημοκρατία είτε προς τον αυταρχισμό. Εδώ η αλληλεπίδραση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού είναι περισσότερο προβληματική και αμφίροπη.¹³ Η οικονομική ανάπτυξη μπορεί είτε να ενισχύει το υπάρχον καθεστώς, όποιο κι αν είναι αυτό, είτε να ωθεί στον εκδημοκρατισμό είτε στη δικτατορία – π.χ., αρκετές χώρες της Λατινικής Αμερικής, στις δεκαετίες '60 και '70.¹⁴

Η ανάλυση αυτή έχει προφανώς έντονα περιγραφικό/ποσοτικό χαρακτήρα. Η θετική συσχέτιση μεταξύ δημοκρατίας-καπιταλισμού μπορούσε να ενταχθεί σε διάφορα θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα, ενώ οι περιπτώσεις που διαψεύδανε τον «κανόνα» έθεταν ακόμα δυσκολότερα ερωτηματικά. Οι απόπειρες θεωρητικής εξήγησης δεν απέδωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η φιλοδοξία της θεωρίας του εκσυγχρονισμού να οδηγήσει σε γενικεύσεις, στη βάση μερικών απλών και μετρήσιμων μεταβλητών, κατέληξε σε ένα ερμηνευτικό σχήμα πολύ φτωχό για να κατορθώσει να συνδυάσει τις όψεις ενός πολύπλοκου φαινομένου. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό ότι ο Huntington,¹⁵ ο οποίος έχει συνείδηση του πολυαιτιακού χαρακτήρα του εκδημοκρατισμού και, επιπλέον, δηλώνει την άρνησή του να μπει στην αναζήτηση ευρύτερων θεωριών που να συνθέτουν τα πολλαπλά αίτια σε συνεκτικές γενικεύσεις, επεξεργάζεται διαφορετικές ερμηνείες για τα τρία ξεχωριστά «κύματα» εκδημοκρατισμού. Ως προς το εξεταζόμενο θέμα, αναγνωρίζει τη θετική επίδραση του καπιταλισμού για το πρώτο κύμα εκδημοκρατισμού 1830-1930 – το οποίο από πολλές απόψεις είναι, βεβαί-

13. O R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven 1971 επισημαίνει την ύπαρξη άνω και κάτω ορίου της σχέσης οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Για τις χώρες που έχουν ξεπεράσει το άνω όριο, η περαιτέρω αύξηση του ΑΕΠ αφήνει ανεπηρέαστες τις, έτσι κι αλλιώς, υψηλές πιθανότητες ύπαρξης δημοκρατίας. Για τις χώρες που υπολείπονται του κάτω ορίου, η περαιτέρω μείωση του ΑΕΠ δεν επηρεάζει τις, έτσι κι αλλιώς, ελάχιστες πιθανότητες ύπαρξης δημοκρατίας. Στον ενδιάμεσο χώρο η σχέση είναι απρόβλεπτη. Βλ. επίσης, του ίδιου, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven 1989, κεφ. 17 και 18.

14. Αυτή την κατάσταση –ενός ενδιάμεσου χώρου ασάφειας και απροσδιοριστίας– αναδεικνύουν διάφορες συγκριτικές έρευνες, λέγοντας ότι η σχέση οικονομικής ανάπτυξης-δημοκρατίας είναι «N-μορφής», βλ. L. Diamond, ό.π., σ. 109.

15. S.P. Huntington, 1991, ό.π., σ. 38.

ως, και το καθοριστικό από ιστορική και θεωρητική άποψη. Για τα άλλα δύο κύματα επιμένει περισσότερο σε πολιτικούς και διεθνείς παράγοντες.

ι. Η εκδίκηση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού

Παραδόξως όμως, η ελληνική θεωρητική εμβάθυνση φαίνεται να προκαλεί την περιοδική αναθέρμανση του πλουραλιστικού παραδείγματος, όταν οι πολιτικές εξελίξεις το επιτρέπουν. Αυτό συνέβη, π.χ., με την εμφάνιση του «τρίτου κύματος» εκδημοκρατισμού, που συνοδεύτηκε από την αναθέρμανση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και της «επαλήθευσης» της θέσης του Lipset.¹⁶ Είναι εξαιρετικά χαρακτηριστική η επιγραμματική διατύπωση του L. W. Pye για την «εκδίκηση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού» των δεκαετιών '50 και '60. Κατά τον Pye, η θεωρία προς στιγμήν υποχώρησε (δεκαετίες '70 και '80) γιατί δεν μπόρεσε ούτε αυτή η ίδια να συλλάβει τη φοβερή δυναμική που ενέκλειαν οι παράγοντες εκσυγχρονισμού. Οι σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης έδειξαν, σε όλο το μεγαλείο, την ορμή των μετασχηματισμών και επέτρεψαν στη θεωρία του εκσυγχρονισμού να πάρει την εκδίκσή της. Από την όψη που μας ενδιαφέρει, η κεντρική ερμηνευτική θέση συνοψίζεται και πάλι στο ότι η οικονομική ανάπτυξη προάγει την κοινωνική κινητικότητα, την επικοινωνία και τη διαφοροποίηση, μειώνει τις κοινωνικές ανισότητες και τις παγιωμένες ιεραρχίες. Σε αυτές τις κοινωνικές διεργασίες καταλληλότερη πολιτική μορφή αναδεικνύεται η φιλελεύθερη δημοκρατία.

Όπως είδαμε, η πιο πάνω συμπτυκνωμένη ερμηνεία αναλύεται σε μερικότερες κομβικές μεταβλητές, που μεσολαβούν τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Τέτοιες είναι η *κοινωνική διαστρωμάτωση*, με ιδιαίτερο βάρος στο εύρος των κοινωνικών ανισοτήτων και της μορφολογίας των διαιρετικών τομών, η *διάχυση/αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας*, η *δημοκρατική κοινότητα και αξίες*. Σε αυτές, επομένως, τις μεταβλητές χρειάζεται να εξεταστεί πώς επιδρά ο διεθνοποιημένος μεταφορντικός καπιταλισμός.

16. Βλ. μεταξύ άλλων G. Marks - L. Diamond, ό.π.: L. W. Pye, «Political Science and the Crisis of Authoritarianism», *American Political Science Review*, τόμ. 84, Μάρτιος 1990· D. A. Rustow, «Democracy: A Global Revolution?», *Foreign Affairs*, τ. 69, Φθινόπωρο 1990. Στο ίδιο κλίμα μπορεί να τοποθετηθούν και οι νεοφιλεύθερες ερμηνείες για την ανάπτυξη των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής.

β. Το ταξικό παράδειγμα της συγκριτικής ιστορικής κοινωνιολογίας

Οι εκπρόσωποι του παραδείγματος αυτού στάθηκαν κριτικά προς την προηγούμενη «σχολή». Στο θεωρητικό-μεθοδολογικό επίπεδο, η κριτική επεσήμαινε την αδυναμία να προσφέρει βαθύτερη ερμηνεία των φαινομένων, καθώς δεν παρήγαγε ικανοποιητικές γενικεύσεις και παράλληλα επαρκείς αναλύσεις των διαφορετικών εμπειριών. Ακόμα και αν συμεριζόταν κανείς το συμπέρασμα που διαπίστωνε μια θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας, έμενε ανικανοποίητος από τον επιφανειακό χαρακτήρα των ερμηνειών. Οι μελετητές του *ταξικού παραδείγματος* στηρίχτηκαν σε μια διαφορετική θεώρηση της διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης και της σχέσης της με τις κοινωνικές δυνάμεις, προσφέροντας μιαν εννοιολόγηση πιο σύνθετη και περισσότερο προσεκτική στις αντιθέσεις της *συστημικής λογικής* της. Επέμειναν ιδιαίτερα στη σημασία του *ιστορικού πλαισίου*, μέσα στο οποίο εξελίσσονταν οι αναζητούμενες εμπειρικές σχέσεις, απορρίπτοντας τον εν πολλοίς ανιστορικό χαρακτήρα του πλουραλιστικού παραδείγματος. Ανέδειξαν τον *υπερεθνικό και αλληλοεξαρτημένο χαρακτήρα* της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Με μια τέτοια προσέγγιση, που κρατάει από τον Μαρξ και τον Βέμπτερ, θεώρησαν ότι η σχέση Καπιταλισμού-Δημοκρατίας είναι περισσότερο εκτεθειμένη στην ιστορική συγκυρία, απ' ό,τι ο εξελικτισμός της θεωρίας του εκσυγχρονισμού υπέθετε.

Έτσι, το ταξικό παράδειγμα βλέπει στη *συστημική λογική* της καπιταλιστικής συσσώρευσης τόσο τη δυναμική του εκδημοκρατισμού όσο και την εγγενή τάση παραγωγής και αναπαραγωγής κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, καθώς και αντιφατικών ιδεολογικών προσανατολισμών. Με αυτό τον τρόπο σχετικοποιεί τη βασική αιτιακή σχέση που προτείνει το πλουραλιστικό μοντέλο, σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική ανάπτυξη ωθεί στη δημοκρατία γιατί επιφέρει τη διασπορά της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Ότι μια τέτοια διασπορά αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τον εκδημοκρατισμό και τη στερέωση της δημοκρατίας, είναι αναμφισβήτητο. Επαληθεύεται εμφανώς, αν αντιπαραβληθεί με τις ιστορικές εμπειρίες της κεντρικής σχεδιοποίησης του σοβιετικού κομμουνισμού, ή με εκείνες του *αρπακτικού κράτους*¹⁷ χωρών του

17. P. Evans, «Predatory, Developmental and Other Apparatuses», *Sociological Forum*, τ. 4, 1989.

Τρίτου Κόσμου, όπου η απουσία και η παραφθορά της αγοράς επιτρέπει στην πολιτική εξουσία να ελέγχει την οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, αποδίδει τη σταθερή δομική επίδραση υπέρ του εκδημοκρατισμού που άσκησε στη νεότερη ιστορία η διαδικασία αυτονόμησης της οικονομίας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας από τους κρατικούς θεσμούς της προκαπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό όμως που το ταξικό παράδειγμα αμφισβητεί είναι το κατά πόσον η καπιταλιστική ανάπτυξη (ή ο οικονομικός -κοινωνικός εκσυγχρονισμός, κατά την ορολογία του πλουραλιστικού μοντέλου) ικανοποιεί πάντα τους όρους της αναγκαιάς αυτής συνθήκης. Κατά πόσο, δηλαδή, παράγει καταστάσεις όπου κανένα κέντρο και καμία ομάδα δεν μπορεί να ελέγξει επαρκώς και δυσανάλογα ως προς τις άλλες τους οικονομικούς πόρους, έτσι ώστε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις αντιδημοκρατικού/αυταρχικού επηρεασμού των πολιτικών διαδικασιών. Πράγματι, οι τάσεις συγκέντρωσης του κεφαλαίου και της οικονομικής δύναμης, η «συστηματική» αδιαφορία για το εύρος των κοινωνικών ανισοτήτων, η δύναμη εκβιασμού που έχει η κεφαλαιοκρατική τάξη είναι εγγενείς στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Η εμφάνιση, π.χ., ισχυρών ολιγοπωλιακών δυνάμεων αποτελεί σταθερά στην ιστορία του καπιταλισμού και συνδέθηκε με καταστάσεις αυταρχισμού σε διαφορετικές χώρες, κατά διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Γι' αυτό άλλωστε, αρκετοί θεωρητικοί πλουραλιστές περιόρισαν το επιχείρημά τους και έθεσαν το πρόβλημα του ελέγχου των μεγάλων ολιγοπωλίων, που εμφανώς αμφισβητούν την τάση αποκέντρωσης των οικονομικών πόρων. Ο Dahl και ο Linblom πρότειναν, π.χ., μέτρα ελέγχου των μεγάλων εταιρειών και προώθησης της οικονομικής δημοκρατίας. Πριν από αυτούς εξάλλου, η φιλελεύθερη σκέψη του μεσοπολέμου χρέωσε στην εγγενή τάση του καπιταλισμού να δημιουργεί ολιγοπωλιακές δυνάμεις, με καθοριστική πολιτική ισχύ την καταστροφή των κοινωνικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων του φιλελεύθερου Κράτους.¹⁸

Η πιο χαρακτηριστική μεθοδολογική-θεωρητική διαφορά των δύο παραδειγμάτων βρίσκεται ίσως στο βάρος που δίνει το ταξικό στην ιστορική συνάφεια, στην ιστορικότητα των σχέσεων καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Η σχετική οικονομική ιστο-

18. De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo*, Laterza, Bari 1925, ⁴1977· J. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, 1942 (ελλ. μτφρ., Αθήνα 1972).

ρία και η συγκριτική ιστορική κοινωνιολογία έχουν δείξει ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη/εκβιομηχάνιση δεν ακολούθησε ένα μόνο πρότυπο, το οποίο επανέλαβαν τα κράτη το ένα μετά το άλλο. Η ανάδειξη των ιδιαίτερων διαδρομών, η ανάλυση της διαφορετικότητας των εμπειριών τόσο στην ευρωπαϊκή ήπειρο όσο και, πιο πρόσφατα, σε άλλες περιοχές του πλανήτη, αποτελεί ενδογενές στοιχείο αυτής της προσέγγισης. Ως προς την ιστορικότητα των δρόμων της Δημοκρατίας, το κλασικό έργο *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας* του Barrington Moore¹⁹ αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς. Παρά τις κριτικές και τις συμπληρώσεις²⁰ παραμένει υποχρεωτικός σταθμός για τη μελέτη της σχέσης Δημοκρατίας και Καπιταλισμού, λόγω της αύξουσας επιρροής που άσκησε στη συγκριτική ιστορία και στη συγκριτική πολιτική οικονομία. Εξετάζοντας σε βάθος έξι μεμονωμένες περιπτώσεις (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Κίνα, Ινδία) και με εκτεταμένες αναφορές σε άλλες δύο (Γερμανία, Ρωσία), ο Barrington Moore ανίχνευσε τις ιστορικές διαδρομές που οδήγησαν στα τρία πολιτικά καθεστώτα του *σύντομου 20ού αιώνα*²¹ – την κοινοβουλευτική δημοκρατία, το φασισμό και τον κομμουνισμό. Αναζήτησε τις ρίζες των διαφορετικών δρόμων, στην περίοδο που προηγήθηκε και κυοφόρησε τις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, στον τρόπο που οι τάσεις εμπορευματοποίησης μετασχημάτισαν την ταξική δομή της αγροτικής κοινωνίας και τη θεσμική συγκρότηση των χωρών αυτών. Παρότι δε συγκρότησε ούτε πρότεινε ένα γενικό θεωρητικό σχήμα, ενέταξε τις ξεχωριστές περιπτώσεις σε ενιαίο εννοιολογικό πλαίσιο: στις ταξικές σχέσεις γαιοκτημόνων, αστών, αγροτών και στο ρόλο που έπαιξε το κράτος στην απόσπαση του

19. Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon press, Boston 1966 (ελλ. μτφρ. *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας*, Κάλβος, Αθήνα 1984). Σημεία αναφοράς στο ίδιο πεδίο πρέπει να θεωρηθούν τα έργα των K. Polanyi, *The Great Transformation*, Νέα Υόρκη 1944 και A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1962.

20. Theda Skocpol, «A Critical Review of Barrington Moore's Social Origins of Dictatorship and Democracy», *Politics and Society*, τόμ. 4, τχ. 1; 1973 και γενικότερα Dennis Smith, *Discovering Facts and Values: the Historical Sociology of Barrington Moore*, στο Theda Skocpol (επιμ.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1984.

21. Ο όρος καθιερώθηκε από το επιβλητικό έργο του E. Hobsbaum, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

πλεονάσματος από τους αγρότες. Ο διαφορετικός συνδυασμός, η διαφορετική εξέλιξη αυτών των παραγόντων καθόρισε και τον τύπο πολιτικού καθεστώτος που επικράτησε σε κάθε χώρα. Στην αφετηρία των δρόμων που οδήγησαν στα φασιστικά και στα κομμουνιστικά καθεστώτα υπήρξαν ορισμένα κοινά γνωρίσματα: πολύ ισχυρό κράτος, αδύναμα και προστατευόμενα αστικά στρώματα, γαιοκτήμονες που χρειάζονταν τη βοήθεια του κράτους για να επιβάλουν καταπιεστικές μορφές αγροτικής εργασίας. Βασική διαφορά τους ήταν η ικανότητα αντίστασης των αγροτών: περιορισμένη στα πρώτα γιατί απουσίαζαν δομές αλληλεγγύης, μεγάλη στα δεύτερα για τον αντίθετο λόγο.

Ο δρόμος της Δημοκρατίας χωρίστηκε σε περισσότερα μονοπάτια, έχοντας όμως και πάλι κοινές εμπειρίες: σχετική ισορροπία ισχύος μεταξύ μοναρχίας και γαιοκτημόνων, ύπαρξη μιας επαναστατικής τομής στο παρελθόν που υπονόμεισε την κυριαρχία αμφοτέρων· ισχυρή αστική τάξη που στάθηκε ικανή να γενικεύσει τις εμπορευματικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Από την άλλη, οι εμπειρίες των τριών δημοκρατικών χωρών διαφοροποιήθηκαν ως προς το χαρακτήρα της αγροτικής εργασίας (καταπιεστική στις ΗΠΑ και στη Γαλλία, εμπορευματοποιημένη στην Αγγλία) και ως προς το δυναμικό μαζικής κινητοποίησης των αγροτών (υψηλό στη Γαλλία, χαμηλό στις άλλες δύο).

Στη συνέχεια αυτών των μακροϊστορικών αλληλουχιών, ήρθαν η καπιταλιστική ανάπτυξη και η εκβιομηχάνιση για να λειτουργήσουν όχι ως παντοδύναμες ανεξάρτητες μεταβλητές μιας μονόδρομης αιτιακής σχέσης αλλά σε αλληλεπίδραση με κληρονομημένους, από την προβιομηχανική περίοδο ταξικούς συσχετισμούς και θεσμικές αποκρυσταλλώσεις, σε συνάρτηση με πολιτικές επιλογές και γεωπολιτικές δεσμεύσεις. Μόνο μέσα σε μια τέτοια πολυεπίπεδη και ιστορικά καθορισμένη πλαισίωση μπορεί να γίνει κατανοητή η σχέση καπιταλιστικής ανάπτυξης, διάχυση οικονομικής ισχύος και δημοκρατίας.

Το συμπέρασμα του Barrington Moore διαπνέεται από σκεπτικισμό για τις δυνατότητες γενίκευσης της θετικής επίδρασης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στους δημοκρατικούς θεσμούς. Άλλοι μελετητές είναι λιγότερο απαισιόδοξοι και περισσότερο πρόθυμοι να λάβουν σοβαρά υπόψη τις ενδείξεις που προσφέρει η στατιστική-συγκριτική προσέγγιση του πλουραλιστικού παραδείγματος. Σε κάθε περίπτωση όμως, το ταξικό παράδειγμα σαφώς

καθιερώνει μία υπό όρους σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού.

Για έναν πρόσθετο ιστορικό-μεθοδολογικό-θεωρητικό λόγο, που είναι εγγενής στην προσέγγιση του *ταξικού παραδείγματος*: ο καπιταλισμός, εμπορικός ή βιομηχανικός, αναπτύχθηκε ως υπερεθνικό σύστημα. Όπου το πλουραλιστικό παράδειγμα βλέπει μια *διάχυση* των καπιταλιστικών σχέσεων από κράτος σε κράτος, το ταξικό επιμένει στην *αλληλεξάρτηση και την εξάρτηση*. Ο χρονισμός και η εκάστοτε μορφή της εκβιομηχάνισης (καταναλωτικών αγαθών, κεφαλαιουχικών αγαθών, διαρκών καταναλωτικών αγαθών) επέδρασαν διαφορετικά στους πολιτικούς θεσμούς. Όσοι προηγήθηκαν διαμόρφωσαν δεσμευτικές συνθήκες για τους «αργοπορημένους» (π.χ. Γερμανία 19ου αιώνα). Στην προσπάθεια που έκαναν οι τελευταίοι να αναπτυχθούν, έπαιξαν εξέχοντα ρόλο το κράτος, οι τράπεζες και τα εθνικά ολιγοπώλια που δημιουργήθηκαν κατά κανόνα με την προστασία του πρώτου. Η οικονομική-κοινωνική διάταξη που προέκυψε, συνέβαλε σε ορισμένες πασίγνωστες περιπτώσεις στην επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων.²²

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν οι ερμηνείες της πρόσφατης ιστορίας των «late-late comers» («ύστερα-ύστερα αναπτυγμένων χωρών») σε άλλες περιοχές του πλανήτη. Είναι γνωστό ότι τα σημαντικότερα θεωρητικά παραδείγματα, που προέκυψαν από τη συγκριτική μελέτη των χωρών της Λατινικής Αμερικής, ανέδειξαν το καθένα με τον τρόπο του τη σχέση της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης με την επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων. Έτσι, οι θεωρίες της εξάρτησης,²³ στη δεκαετία '70, θεώρησαν καθοριστική την ευθύνη των δομικών (οικονομικών κυρίως) παραγόντων, που διαμορφώνονταν από τη θέση της περιοχής στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τη φάση εκβιομηχάνισης (υποκατάσταση εισαγωγών). Στο πλαίσιο μιας μονοδιάστατης απλοϊκής σχέσης κέντρου-περιφέρειας, η ιμπεριαλιστική εξάρτηση γινόταν αιτία υπανάπτυξης ή ανάπτυξης της υπανάπτυξης, η οποία με τη σειρά της αποτελούσε το υπέδαφος των αυταρχικών καθεστώτων ή των ομοειδών εκτροπών. Τα μετέπειτα ερμηνευτικά σχήματα, ασκώντας κριτική στον οικονομισμό των προηγούμενων, ανέδειξαν περισσό-

22. J.R. Kurth, «Industrial Change and Political Change: A European Perspective», στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, 1979.

23. F.H. Cardoso - E. Faletto, *Dependence and Development in Latin America*, University California Press, Berkeley 1979.

τερο τους πολιτικούς παράγοντες από τη δράση των οποίων, ιδίως σε *κρίσιμες στιγμές*, εξαρτάται η θεσμική διέξοδος που θα βρουν οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και τα διλήμματα τα οποία γεννά η καπιταλιστική ανάπτυξη.²⁴ Και πάλι οι πολλαπλές διαμεσολαβήσεις και το ιστορικό πλαίσιο σχετικοποιούν τη συνάρτηση Καπιταλισμού-Δημοκρατίας υπερβαίνοντας την απλή αιτιότητα και γραμμικότητα.

Η ερευνητική αυτή παράδοση έχει ιδιαίτερη σημασία σήμερα καθώς επαναπροτείνεται η θεωρία του εκσυγχρονισμού και της γραμμικής αιτιακής σχέσης Καπιταλισμού-Δημοκρατίας, με βάση μια νεοφιλελεύθερη ερμηνεία του εκδημοκρατισμού των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής.²⁵ Η εμπειρία αυτών των χωρών αντιπαραβάλλεται μάλιστα στην προηγούμενη, της Λατινικής Αμερικής. Στη βάση αυτής της αντιπαραβολής γίνεται διάκριση μεταξύ *εξωστρεφούς ανταγωνιστικού* (Ταϊβάν, Κορέα) και *εσωστρεφούς προστατευτικού* μοντέλου εκβιομηχάνισης (Αργεντινή, Χιλή, Ουρουγουάη):²⁶ το πρώτο ωθεί στη δημοκρατία· το δεύτερο αντίθετα, δημιουργώντας «*συντεχνιακές*» συμμαχίες κοινωνικών ομάδων περί τον κρατικά προστατευμένο τομέα, υποθάλλει την αυταρχική λύση. Η ανάλυση είναι συζητήσιμη και στις δύο διαστάσεις. Το δείγμα των νέων βιομηχανικών χωρών που οδηγήθηκαν στον εκδημοκρατισμό είναι ακόμα περιορισμένο και η πορεία του εκδημοκρατισμού ακόμα στην αρχή της, ενώ η πρόσφατη βιβλιογραφία τονίζει όλο και περισσότερο την αποφασιστική (και εν μέρει συνεχιζόμενη) παρέμβαση του κράτους στην export-led ανάπτυξη, με τρόπους κάθε άλλο παρά δημοκρατικούς.²⁷ Από την

24. A.O. Hirschman, «The Turn to Authoritarianism in Latin America and the Search for its Economic Determinants», στο D. Collier (επιμ.), ό.π.: Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987· G.L. Munck, «Between Theory and History and Beyond Traditional Area studies», *Comparative Politics*, τόμ. 25, τχ. 4, Ιούλιος 1993· D. Collier - Deborah L. Norden, «Strategic Choice Models of Political Change in Latin America», *Comparative Politics*, Ιανουάριος 1992· H.E. Schamis, «Reconceptualizing Latin America Authoritarianism in the 1970s», *Comparative Politics*, Ιανουάριος 1991.

25. Για το θέμα αυτό βλ. D. Potter, «Democratization in Asia», στο D. Held (επιμ.), *Prospects of Democracy*, Stanford University Press, California 1993.

26. C.H. Waisman, *Capitalism, Industrialization Models and Democracy*, Working paper Instituto Juan March, Ιανουάριος 1992.

27. Μια ανασκόπηση της κριτικής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου με βάση την έννοια του *αναπτυξιακού κράτους* των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής, στο Ziya Önis, «The Logic of the Developmental State», *Comparative Po-*

άλλη, η καθιέρωση μιας γενικής αιτιακής σχέσης μεταξύ ενός μόνο μοντέλου καπιταλισμού και της δημοκρατίας δεν αποτελεί ούτε βελτίωση ούτε ισχυροποίηση των πορισμάτων του πλουραλιστικού παραδείγματος. Θα χρειαζότανε μια θεωρία για τους όρους που μία χώρα ακολουθεί το «εξωστρεφές» μοντέλο ή τους λόγους για τους οποίους μία άλλη «υποχρεώνεται» να ακολουθήσει το «εσωστρεφές». Επίσης, μια θεωρία που να δείχνει όχι μόνο ότι το «εξωστρεφές μοντέλο» εδραιώνει πάντα τη δημοκρατία αλλά ότι είναι και γενικεύσιμο. Αυτό όμως το θεωρητικό εγχείρημα θα συναντούσε πιθανότατα προβλήματα, παρόμοια με εκείνα που επικαλείται το ταξικό μοντέλο – ότι δηλαδή ευρύτεροι κοινωνικοί, πολιτικοί και ιστορικοί παράγοντες καθορίζουν τη μία ή την άλλη εξέλιξη.

Σε κάθε περίπτωση, το ταξικό παράδειγμα προσέφερε μακροσκοπικότερα ερμηνευτικά σχήματα, βαθύτερες αλληλουχίες κοινωνικών μετασχηματισμών, δείχνοντας ότι οι αλληλεπιδράσεις της οικονομικής ανάπτυξης και της δημοκρατίας (ή του πολιτικού καθεστώτος γενικότερα) είναι πολύπλοκες, ιστορικά προσδιοριζόμενες, αντιφατικές και συχνά «διακοπτόμενες». Η εξέλιξη αυτών των σχέσεων μεσολαβείται και διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση τριών κυρίως μεταβλητών: της *διάταξης των τάξεων και των κοινωνικών δυνάμεων*, του *ρόλου των κρατικών θεσμών και της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών*, των *γεωπολιτικών συσχετισμών και της επίδρασης της διεθνούς αγοράς*.

Μέσα από τις μεταβλητές αυτές, η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία σχετικοποιείται, καθιερώνεται υπό προϋποθέσεις, τοποθετείται μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα, απορρίπτοντας τον εξελικτισμό και τον ντετερμινισμό. Αυτό συμβαίνει βεβαίως στο μέτρο που το ταξικό παράδειγμα ξεπερνά την προδιάθεση του αναγωγισμού, που χαρακτήρισε, π.χ., τις παλαιότερες θεωρίες της εξάρτησης. Τα τελευταία χρόνια, χάρη και στην εμπειρία των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής, το ταξικό παράδειγμα και η νέα συγκριτική πολιτική οικονομία έχει

litics, τόμ. 24, τχ. 1, Οκτώβριος 1991. Για τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι «μικροί δράκοι» στην πολύ πιθανή περίπτωση κατά την οποία η διεθνής οικονομία θα οργανωθεί σε εμπορικά μπλοκ πέριξ της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ, βλ. L. Thurow, *Ο επερχόμενος οικονομικός πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1995, ειδικά κεφ. 6.

μια περισσότερο σύνθετη ανάλυση του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, των ευκαιριών που μπορεί να προσφέρει στις χώρες της περιφέρειας, με ανάλογες επιπτώσεις και στη θεώρηση της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού. Ανέδειξε, παράλληλα, με μεγαλύτερη σαφήνεια το ρόλο της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού.²⁸ Εξίσου σημαντικός ήταν ο εμπλουτισμός των βασικών ερμηνευτικών μεταβλητών προκειμένου να περιλάβει τον βαρύνοντα ρόλο του Κράτους²⁹ ή τη σημασία των μεγάλων ιστορικών γεγονότων (π.χ. επαναστάσεις, πόλεμοι) στη διαμόρφωση μακροδομών και ιστορικών αλληλουχιών.³⁰ Αυξάνεται, τέλος, η συνειδητοποίηση του βάρους των πολιτισμικών παραγόντων και της ιδεολογικής ηγεμονίας.³¹

Γι' αυτούς τους λόγους πιστεύω ότι το ταξικό παράδειγμα προσφέρεται περισσότερο προκειμένου να αναλύσουμε τις επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στο μέτρο βεβαίως που δεν εγκλωβίζεται είτε σε μια ιδεολογικά προκατειλημμένη αμφισβήτηση της σημασίας του πρόσφατου γενικευμένου εκδημοκρατισμού είτε σε μια υπερβολική και βραχυπρόθεσμη εκτίμηση του πολιτικού κόστους της οικονομικής προσαρμογής. Ειδικά ως προς το εξεταζόμενο θέμα, θα υποστηρίξουμε πιο κάτω ότι το ταξικό παράδειγμα πρέπει να επανεξετάσει τη σχέση που καθιέρωνε μεταξύ παραγωγικών δομών και κοινωνικών δυνάμεων, γιατί σε αυτό το σημείο σημειώνονται ουσιαστικές μεταβολές υπό την επίδραση των σύγχρονων μετασχηματισμών.

3. ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΚΡΙΚΟΙ ΜΕΤΑΞΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Από τη σύντομη ανασκόπηση των δύο βασικών παραδειγμάτων της συγκριτικής πολιτικής και της ιστορικής κοινωνιολογίας φάνηκε ότι γενικά η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο πολιτικό

28. Βλ. D. Rueschemeyer κ.ά., ό.π.· G. Therborn, ό.π. Στο έργο του Barrington Moore το θέμα αυτό είναι περιθωριακό, καθώς ουσιαστικά εξετάζει προγενέστερη περίοδο.

29. P. Evans - D. Rueschemeyer - Theda Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press 1985.

30. Επ' αυτού βλ.: Ch. Tilly (επιμ.), *The Formation of the National States in Western Europe*, 1975, ιδίως στην εισαγωγή και στα συμπεράσματα.

31. P. Evans - J.D. Stephens, «Studying development since the sixties. The emergence of a new comparative political economy», *Theory and Society*, τχ. 17, 1988.

καθεστώς διαμεσολαβείται από τρεις μεταβλητές: την *κοινωνική - πολιτική δομή* με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορικά μεταβαλλόμενη σχέση του παραγωγικού συστήματος και των εκάστοτε αδύναμων τάξεων (3.α), τη *θεσμική οργάνωση* και ειδικά τις διασυνδέσεις κράτους-κοινωνίας πολιτών (3.β) και την *πολιτική κουλτούρα* (3.γ). Σε αυτές πρέπει να προστεθεί μια τέταρτη μεταβλητή, η οποία συνοψίζει την επιρροή των σημαντικών *πολιτικών γεγονότων* (3.δ) που προφανώς, διαφέρουν μέσα στην ιστορική συγκυρία. Τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα εντοπίζουν στο πεδίο καθεμιάς από αυτές τις μεταβλητές ορισμένες σταθερές (σχετικά) σχέσεις, που υποτίθεται ότι έδρασαν μέσα στην πραγματική ιστορική εξέλιξη υπέρ της ενίσχυσης της δημοκρατίας. Αναλύοντας χωριστά την κάθε μεταβλητή, θα εξετάσω κατά πόσο αυτό πράγματι συμβαίνει, αλλά κυρίως κάτω από ποιες προϋποθέσεις η ίδια η θεωρία πιστεύει ότι συμβαίνει. Με αυτό τον τρόπο, θα επιχειρήσω να διακρίνω κατά πόσο αυτές υπονομεύονται από τους εν εξελίξει κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Θα επισημάνω τρεις όψεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης που σε συνδυασμό με τις πρόσφατες δραματικές διεθνείς πολιτικές αλλαγές, δημιουργούν αντίστοιχα πεδία έντασης στη δημοκρατία. Δε θέλω να υποστηρίξω ούτε υπονοώ ότι η παρούσα διαδικασία εκδημοκρατισμού είναι εύθραυστη και επισφαλής.³² Αυτό που τίθεται επί τάπητος είναι η ποιότητα της δημοκρατίας και το πρόβλημα αφορά πρώτα και κύρια στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες, όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί έχουν εγκαθιδρυθεί μετά πάσης σταθερότητας. Με άλλα λόγια, η ανάλυση επιδιώκει να δείξει ότι οι διαγραφόμενες εντάσεις εγκλείουν δυναμικές απαξίωσης της δημοκρατίας, τουλάχιστον όπως τη γνωρίσαμε στη νεότερη ιστορία. Γεγονός που ωθεί σε μια ενδιαμέση θεσμική κατάσταση υποβαθμισμένης Δημοκρατίας. Δε χρειάζεται ασφαλώς να διευκρινίσουμε ότι μιλάμε για τάσεις που συνυπάρχουν με άλλες αντίρροπες, η πολιτική έκβαση των οποίων ούτε προβλέψιμη ούτε προκαθορισμένη είναι. Ούτως ή άλλως οποιαδήποτε ντετερμινιστική σχέση Οικονομίας και Πολιτικής είναι απορριπτέα: η καπιταλιστική διαδικασία καθορίζεται από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, ενώ με τη σειρά της επιδρά σε ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές καταστάσεις.

32. Για την εμμονή των πρόσφατων συγκριτικών μελετών στο εύθραυστο της δημοκρατίας: Karen L. Remmer, ό.π.

α. Η κοινωνική-πολιτική δομή της μαζικής δημοκρατίας

Όπως είδαμε, τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα αναγνωρίζουν ότι οι επιδράσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στους δημοκρατικούς θεσμούς ασκούνται, σε μεγάλο βαθμό, μέσω των αλλαγών της κοινωνικής-ταξικής δομής. Σε γενικές γραμμές, το πρώτο εστιάζει την προσοχή του στον «φιλοδημοκρατικό» ρόλο των μεσαίων στρωμάτων, ενώ το δεύτερο αναδεικνύει περισσότερο την «πίεση από τα κάτω», το ρόλο των εργατικών-λαϊκών τάξεων. Και τα δύο όμως παραδείγματα στοχάζονται τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και το χαρακτήρα της πολιτικής κινητοποίησης των αντίστοιχων ταξικών δυνάμεων ξεκινώντας από μια *κοινή αρχιτεκτονική της κοινωνίας*: την κλασική πυραμίδα. Η βάση είναι ιδιαίτερα διευρυμένη καθώς περιλαμβάνει πλατιά λαϊκά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου, μέσα στα οποία η εργατική τάξη έχει ιδιαίτερο ρόλο είτε πραγματικό (στις αναπτυσσόμενες χώρες) είτε φαντασικό/ πνευματικό, λόγω της παγκοσμιοποίησης της σοσιαλιστικής ιδεολογίας (στις χώρες της περιφέρειας). Το μέσον της πυραμίδας τείνει να διευρύνεται καθώς αυξάνονται τα μεσαία στρώματα, χωρίς να ανατρέπουν όμως την κοινωνική αρχιτεκτονική. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο αυτή η κοινωνική προϋπόθεση έχει αλλάξει ή τείνει να αλλάξει. Και σε αυτή την περίπτωση, πώς επηρεάζονται οι αναλύσεις για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και την πολιτική κινητοποίηση που προβάλλουν τα δύο παραδείγματα.

Ας δούμε όμως πρώτα λεπτομερέστερα αυτές τις υποθέσεις. Το πλουραλιστικό μοντέλο υπολογίζει πολύ στη διεύρυνση και την ισοχροποίηση των μεσαίων στρωμάτων, την οποία θεωρεί στοιχείο μετριοπάθειας και ομαλοποίησης του πολιτικού συστήματος. Η οικονομική ανάπτυξη, ο καπιταλισμός ενδυναμώνει τα μεσαία στρώματα (επιχειρηματικά, εμπορικά, επιστημονικά) συμβάλλοντας στη δημοκρατία, καθώς αυτά εμπλουτίζουν την κοινωνία πολιτών, αυτονομούνται και αντισταθμίζουν την ισχύ της κρατικής εξουσίας, εμφορούνται από νεοτερικό πνεύμα και δημοκρατική πολιτική κουλτούρα. Η σημασία του φαινομένου αυξάνει στις χώρες του Νότου γιατί εξαιτίας της διεθνοποίησης τα μεσαία στρώματα γίνονται αγωγοί του «δυτικού πνεύματος». Επιπλέον, τα μεσαία στρώματα –οικονομικά εξασφαλισμένα, με καλύτερη εκπαίδευση και ενημέρωση, σταθερά ενταγμένα σε πυκνά επικοινωνιακά

δίκτυα– συμβάλλουν στον μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων και της ταξικής πόλωσης, προδιαγράφοντας μια κοινωνία «συνεχή», ανοιχτή, κινητική, χωρίς προκαθορισμένη δομή ευκαιριών, με αυξημένη ικανότητα ενσωμάτωσης.

Με άλλα λόγια, η θετική συμβολή των μεσαίων στρωμάτων αναγνωρίζεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Το πρώτο αναφέρεται στη *συμπεριφορά* των μεσαίων στρωμάτων, η οποία αναγορεύεται σε ιδεότυπο που εγγνύεται τη δημοκρατική τάξη: ορθολογισμός, μετριοπάθεια, άρνηση εξτρεμιστικών επιλογών, ροπή στο καινούργιο χωρίς ακρότητες. Το δεύτερο αφορά στην *κοινωνική ιεραρχία*, όπου σημειώνεται η μείωση των αποστάσεων μεταξύ των τάξεων. Ξέρουμε ότι αυτή η αντιπολωτική λειτουργία είναι από τα παλαιότερα μοτίβα στην πολιτική θεωρία – από τον Αριστοτέλη ως τους φιλελεύθερους του 19ου αιώνα. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση του πλουραλιστικού παραδείγματος, αυτή συναρτάται κυρίως με τη μεταπολεμική πραγματικότητα, κατά την οποία έχουν εμπεδωθεί, από τη μια, ένα ισχυρό εργατικό κίνημα σοσιαλιστικού συνήθως προσανατολισμού, από την άλλη, ο ιδεολογικά διπολικός κόσμος· αποτέλεσε την απάντηση της εκσυγχρονιστικής θεωρίας στο επικρατούν τότε απλοϊκό διχοτομικό σχήμα μαρξιστικής-λενινιστικής έμπνευσης, σύμφωνα με το οποίο ο καπιταλισμός ωθεί στην πόλωση, οξύνει τις ανισότητες και υποδαυλίζει τις επαναστατικές διαθέσεις, με τελική συνέπεια την κατάργηση της «αστικής δημοκρατίας». (Το σχήμα αυτό ήταν πολύ πειστικότερο απ' ό,τι φαίνεται σήμερα, αρκεί να σκεφτούμε ότι η ανάλυση του Σουμπέτερ στηριζόταν σε παρεμφερείς προβλέψεις για τις μελλοντικές δομικές τάσεις).

Και πάλι τα πορίσματα αυτά του πλουραλιστικού μοντέλου περικλύουν ένα μέρος αλήθειας και ανταποκρίνονται σε πραγματικές ιστορικές διαδικασίες. Από τη στιγμή όμως που γενικεύουν περίπου οντολογικά τη *δημοκρατικότητα* των μεσαίων στρωμάτων, συγκρούονται με εξίσου σημαντικά παραδείγματα της παλαιότερης ή της πρόσφατης ιστορικής πραγματικότητας. Το πρόβλημα είναι και πάλι πρωτίστως μεθοδολογικό -θεωρητικό. Αντιμετωπίζοντας, π.χ., την καπιταλιστική συσσώρευση ως διεθνική (δυνάμει παγκόσμια) διαδικασία, όπως ορθά ζητάει η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος, θυμόμαστε ότι το κύμα της βιομηχανικής επανάστασης μπορεί να ενδυνάμωσε τις δημοκρατικές αστικές πρωτοπορίες της Γαλλίας ή της Αγγλίας, ώθησε όμως τις αδύναμες αστικές τάξεις

της Γερμανίας ή της Ρωσίας στις αγκάλες του αυταρχικού πρωσικού ή τσαρικού κράτους. Παρεμφερές ήταν το σενάριο που διαδραματίστηκε μεταπολεμικά σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου. Οι ανάγκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης οδήγησαν τα μεσαία στρώματα ή τις «εθνικές αστικές τάξεις» στην υποστήριξη αυταρχικών καθεστώτων,³³ ιδίως όταν η οικονομική ανάπτυξη προκαλούσε την αύξηση των προσδοκιών και των αιτημάτων των λαϊκών στρωμάτων.

Από την άλλη, ξέρουμε ότι η έννοια των κοινωνικών αποστάσεων είναι σχετική και εν μέρει υποκειμενική. Η μείωσή τους δε σημαίνει υποχρεωτικά άμβλυνση των πολιτικών πολώσεων. Η αίσθηση της ανισότητας είναι πιεστικότερη έναντι του *κοντινού* και ανεκτότερη έναντι του δυσπρόσιτα *μακρινού*. Γι' αυτό ο εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη, υπονομεύοντας τις παραδοσιακές ιεραρχίες και μειώνοντας τις κοινωνικές αποστάσεις, μπορούν την ίδια στιγμή να καθιστούν περισσότερο προβληματική τη νομιμοποίηση των ανισοτήτων. Η γενική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και η εισαγωγή του ατόμου σε ένα πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων και ανταλλαγών, από τη μια, υποβοηθά τη μετριοπάθεια και την αποσυμπίεση των κοινωνικών εντάσεων, από την άλλη όμως, προκαλεί φαινόμενα αυξουσών προσδοκιών, απονομιμοποίησης και υπερχρόνισης των θεσμών. Τέτοιου είδους «κρίσεις διακυβέρνησης» παρουσιάστηκαν ακόμα και στις ανεπτυγμένες δημοκρατίες, στη δεκαετία '70, ενώ στις λιγότερο ανεπτυγμένες συχνά τροφοδότησαν μια σπείρα κοινωνικής έντασης, με κατάληξη την ανατροπή της δημοκρατίας. Όπως είδαμε άλλωστε, το φαινόμενο αυτό έχουν επισημάνει αρκετοί εκπρόσωποι της πλουραλιστικής σχολής.³⁴ Συνεπώς, η κριτική που ασκεί το ταξικό παράδειγμα στο πλουραλιστικό, ως προς αυτό το σημείο, είναι ορθή. Η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία μέσω των αλλαγών της κοινωνικής δομής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη συνολική διάταξη των ταξικών δυνάμεων. Το ίδιο ίσχυσε και ισχύει για το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων υπέρ της δημοκρατίας.

Ωστόσο, το ταξικό παράδειγμα περιέχει και αυτό μιαν άποψη

33. Άσχετα αν αργότερα, η ίδια η οικονομική επιτυχία αυτών των καθεστώτων οδήγησε τα μεσαία στρώματα στην υιοθέτηση της δημοκρατικής επιλογής, όπως υποστηρίζει ο L. Diamond, ό.π., σ. 120.

34. Ο Huntington για τη Λατινική Αμερική και τις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες θεώρησε την υπερχρόνιση ως αιτία αυταρχικής αναδίπλωσης (βλ. σημ. 11).

για τη συνάρτηση καπιταλισμού-κοινωνικών δυνάμεων-εκδημοκρατισμού, η οποία ξεκινάει από την ίδια κοινωνική αρχιτεκτονική που σήμερα καθίσταται συζητήσιμη. Κατ' αυτήν, η καπιταλιστική ανάπτυξη και η εκβιομηχάνιση ιστορικά ενδυνάμωσαν τις τάξεις εκείνες που είχαν συμφέρον να υποστηρίξουν ή πρωτοστάτησαν στη διαδικασία εκδημοκρατισμού. Η δημοκρατία εκφράστηκε ως δυνατότητα συμμετοχής και επηρεασμού της διαδικασίας απόφασης. Ο εκδημοκρατισμός υπήρξε διαδικασία διεύρυνσης των ομάδων που κατέκτησαν αυτό το δικαίωμα, κατανικώντας αποκλεισμούς εξαιτίας της τάξης, του φύλου, της εθνικότητας, της φυλής, της ιδεολογίας κ.ά. Ο αποφασιστικός παράγοντας ήταν ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ τάξεων και κοινωνικών ομάδων. Οι κυρίαρχοι κατά κανόνα αντιστάθηκαν στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, την οποία τελικά επέβαλαν οι κυριαρχούμενοι. Η μορφολογία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ισχυροποίησε και ομογενοποίησε τις εκάστοτε χαμηλότερες/«φιλοδημοκρατικές» τάξεις. Από μεθοδολογική άποψη, η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει κοινωνιολογικό αναγωγισμό/ντετερμινισμό, αν και αυτός χαρακτηρίζει, ασφαλώς, πολλές μελέτες του ταξικού παραδείγματος. Η σχετική διαδικασία θεωρείται εδώ ως ιστορικό δεδομένο, μέσα στο οποίο συντίθενται δομικοί παράγοντες και ιδεολογικές κατασκευές, παραγωγικές σχέσεις και πολιτικός λόγος, χωρίς να μας απασχολούν οι διασυνδέσεις, οι προτεραιότητες και οι τρόποι της σύνθεσης.

Με αυτή τη διευκρίνιση, η προηγούμενη θέση αναφέρεται προφανώς στο ρόλο της αστικής τάξης κατά τη γέννηση και εμπέδωση των δυτικών δημοκρατιών. Η καπιταλιστική ανάπτυξη ενίσχυσε τη δημοκρατία, στο βαθμό που ισχυροποίησε τα αστικά στρώματα. Αναμικτή καπιταλιστική ανάπτυξη σήμαινε συνήθως αδύνατη αστική τάξη και προβληματική δημοκρατία – αν όχι αυταρχικό καθεστώς. Η ίδια όμως αλληλουχία ισχύει και για όσους θεωρούν την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα των πόλεων κύριους φορείς του εκδημοκρατισμού. Οι D. Rueschemeyer, Evelyn και J. Stephens³⁵ υποστηρίζουν, π.χ., ότι ιστορικά τα ταξικά συμφέροντα της αστικής τάξης έφταναν ως το Φιλελευθερισμό – ως την καθιέ-

35. D. Rueschemeyer, κ.ά., ό.π. Για την αντίστροφη σχέση, δηλαδή την επίπτωση του πολιτικού καθεστώτος στο χαρακτήρα και τη διαμόρφωση του εργατικού κινήματος σε ορισμένες δυτικές ανεπτυγμένες χώρες βλ.: I. Katznelson - A.R. Zolberg (επιμ.), *Working-Class Formation. Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1986.

ρωση των θεσμών που εξασφαλίζουν και προωθούν την καπιταλιστική συσσώρευση (συμβόλαιο, ιδιοκτησία, ελεύθερη κίνηση κλπ.). Αντίθετα, τα ταξικά συμφέροντα της εργατικής τάξης την ανέδειξαν σε πρωταγωνιστή της Δημοκρατίας, με την έννοια της διεύρυνσης του δικαιώματος της πολιτικής συμμετοχής και της ψήφου.³⁶

Και στη μία και στην άλλη περίπτωση ωστόσο, η σχέση καπιταλισμού και «φιλοδημοκρατικών» τάξεων είναι κοινή. Ο πρώτος (ή ο λόγος περί τον πρώτο) τροφοδοτεί και ομογενοποιεί τις δεύτερες· ενισχύει τα εκάστοτε αδύναμα στρώματα: είτε την αστική τάξη έναντι της αριστοκρατίας, είτε την εργατική έναντι των κεφαλαιοκρατικών και γαιοκτητικών τάξεων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την εργατική τάξη, όπου η εκβιομηχάνιση και μάλιστα ο φορντισμός, ενοποίησαν παραγωγικά και πολιτισμικά μεγάλες μάζες εργαζομένων. Προσέφεραν έτσι την υλική προϋπόθεση ώστε να εμφανιστεί η εργατική τάξη ως ισχυρό ιστορικό υποκείμενο, το οποίο κατά κανόνα στρατεύτηκε στην υπόθεση του εκδημοκρατισμού. Όλα αυτά δε σημαίνουν, προφανώς, ότι κατά το ταξικό παράδειγμα ο καπιταλισμός λειτούργησε συνολικά και διαρκώς υπέρ της δημοκρατίας. Πρόκειται εδώ για την επίδραση που άσκησε σε έναν από τους παράγοντες του προβλήματος. Όπως είδαμε όμως, το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται από τον γενικότερο ταξικό συσχετισμό και από άλλες βασικές μεταβλητές που διαφοροποιούνται μέσα στην ιστορική συγκυρία.

Όμως, οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης θέτουν ερωτήματα τόσο για το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων, που αναδεικνύει το πλουραλιστικό παράδειγμα, όσο και για τη δομική ενίσχυση των «φιλοδημοκρατικών» τάξεων –ειδικότερα της εργατικής– που εντοπίζει το ταξικό παράδειγμα. Ερωτήματα που δεν πηγάζουν από κάποια οντολογική θεώρηση των σχέσεων μεταξύ τάξεων και δημοκρατίας, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής συγκρότησης αυτής της τελευταίας κατά τον 20ό αιώνα. Πράγματι, τα δύο προηγούμενα πορίσματα εντάσσονται ουσιαστικά στη μορφολογία του βιομηχανικού-φορντικού καπιταλισμού, στον πολιτικό-θεωρητικό λόγο που τον εξέφρασε και τον διέδωσε σε όλα τα μήκη και τα πλάτη. Αυτή είναι η προϋπόθεση προκειμένου το πλουραλιστι-

36. Παρενθετικά, οι συγγραφείς εισάγουν μια μάλλον δραστική και υπερβολική, από ιστορική και θεωρητική άποψη, τομή μεταξύ Φιλελευθερισμού και Δημοκρατίας – η οποία άλλωστε αμβλύνεται από την ιστορική ανασυγκρότηση του εκδημοκρατισμού των δυτικών κοινωνιών που προτείνουν στο κεφ. 4.

κό παράδειγμα να θεωρεί τα μεσαία στρώματα φορείς του καπιταλιστικού ορθολογισμού και του δημοκρατικού προτάγματος· να αντιπαραβάλλει τη μετριοπαθή συμπεριφορά τους στον «κίνδυνο» που αντιπροσωπεύουν οι πιθανές ριζοσπαστικές μορφές πολιτικής κινητοποίησης του εργατικού κινήματος – των «ακραίων» δυνάμεων γενικά. Αυτή είναι η προϋπόθεση προκειμένου το ταξικό παράδειγμα να θεωρεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη εφοδιάζει τις χαμηλότερες τάξεις με τα αναγκαία (οργανωτικά) μέσα, που εξισορροπούν εν μέρει την αδυναμία των τελευταίων.

Αυτή η κοινή για τα δύο παραδείγματα *κοινωνική αρχιτεκτονική* αλλάζει, με συνεπαγωγές στις ιδεολογικές-αξιακές προδιαθέσεις και στις δομικές προϋποθέσεις της πολιτικής κινητοποίησης ή της εκλογικής συμπεριφοράς. Χρησιμοποιώντας μια εικόνα, η *πυραμίδα έχει γίνει ρόμβος*. Αυξάνονται τα στρώματα που αποτελούν το μέσον της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ μειώνονται εκείνα που μένουν στη βάση της. Μέσα σε αυτό το σχήμα συμβαίνουν τρεις κυρίως μεταβολές: Η εργατική τάξη, ως πολιτικό-ιδεολογικό μεγα-υποκείμενο, χάνει την ισχύ της· τα φτωχά στρώματα χαρακτηρίζονται από φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού· τα μεσαία στρώματα διευρύνονται έτσι ώστε να γίνεται λόγος για *κοινωνία των μεσaiών* στρωμάτων.

Πράγματι, οι σημερινές τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχουν συμβάλει στην αλλαγή των μεταπολεμικών βιομηχανικών σχέσεων σε βάρος του εργατικού κινήματος. Η διαπίστωση αυτή θέλει να αποδώσει όχι μια κοινωνιολογική εξέλιξη αλλά ένα σύνθετο πολιτικό-κοινωνικό αποτέλεσμα, η πολυπλοκότητα του οποίου δε μας ενδιαφέρει εδώ. Υπό αυτήν την έννοια, η *νέα μορφολογία της καπιταλιστικής συσσώρευσης σπάζει το συνεχές που συνέδεε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των βιομηχανικών δομών, με την οργανωτική ισχυροποίηση της εργατικής τάξης και των αδύναμων στρωμάτων*. Με αυτόν τον τρόπο αμφισβητούνται η κοινωνική-οργανωτική δομή και οι μορφές πολιτικής κινητοποίησης που διαμεσολάβησαν τη σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού. Το φαινόμενο αφορά κυρίως στην Ευρώπη όπου η δημοκρατία στηρίχτηκε στην πραγματικότητα της ταξικής-κοινωνικής αντιπαράθεσης, αναπτύχθηκε ως συνειδητή προσπάθεια διευθέτησης αυτής της αντιπαράθεσης με έμφαση στην ισότητα και πρωταγωνιστές μεγάλα συλλογικά υποκείμενα, όπως τα μαζικά κόμματα και τα συνδικάτα τα οποία διαμόρφωσαν πολιτικά και ηθικά τις λαϊ-

κές μάζες.³⁷ Ο λόγος τους όμως διεθνοποιήθηκε διαπλάθοντας ιδεολογικά κινήματα και κοινωνικές δυνάμεις σε άλλες περιοχές, ακόμα και όταν έλειπαν οι υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις. Η μεταφορντική καπιταλιστική ανάπτυξη (των ανεπτυγμένων κυρίως χωρών) διαφοροποιεί εσωτερικά τους εργαζόμενους, κατακερματίζει συνδικαλιστικά-εργασιακά παρά ομογενοποιεί, πριμοδοτεί μικροταυτότητες παρά μεγάλα συλλογικά υποκείμενα. Το εργατικό κίνημα που αποτέλεσε μαζική δύναμη εκδημοκρατισμού και διεύρυνσης των πολιτικών δικαιωμάτων στη νεότερη (ευρωπαϊκή ιδίως) ιστορία, χάνει την εμβέλεια που είχε. Χάνει κυρίως την αυτοσυνειδήσή του ως ενιαίο υποκείμενο και ως πρωταγωνιστής ενός ευρύτερου σχεδίου χειραφέτησης, μέρος του οποίου ήταν η διεύρυνση της δημοκρατίας.

Εξάλλου, στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και στην παρούσα ιστορική φάση, η μεταφορντική δυναμική παράγει *διευρυμένο και μόνιμο αποκλεισμό*. Στη διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων αντιστοιχεί μια «βάση», που έχει μεν περιοριστεί αλλά βλέπει τις αποστάσεις από τον κορμό να μεγαλώνουν και τη διαπραγματευτική της δύναμη να μικραίνει.³⁸ Οι οικονομικά αδύναμοι δεν αναπληρώνουν τη μειονεξία με την οργανωτική-κοινωνική τους δύναμη. Η πίεση των «κατώτερων» στρωμάτων, που συνέβαλε αποφασιστικά στον εκδημοκρατισμό και την κοινωνική δικαιοσύνη, ελαττώνεται.

Εναντι των προηγούμενων, η μεταβιομηχανική εξέλιξη επιφέρει την αύξηση των μεσαίων στρωμάτων. Για το πλουραλιστικό παράδειγμα αυτό αποτελεί εγγύηση και επιβεβαίωση της θετικής σχέσης Καπιταλισμού-Δημοκρατίας. Είδαμε όμως ότι αυτός ο ρόλος τοποθετείται μέσα στα συμφραζόμενα της μεταπολεμικής βιομηχανικής κοινωνίας, όπως την κατανοεί η πλουραλιστική θεω-

37. Ο C. Offe, «Κομματική δημοκρατία και κράτος αρωγός», *Λεβιάθαν*, τχ. 11, 1991 επιμένει στο ρόλο των κομμάτων, της ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας και του κράτους πρόνοιας στον μεταπολεμικό συμβιβασμό Δημοκρατίας και Καπιταλισμού.

38. Το φαινόμενο αυτό μετριέται καλύτερα στις ΗΠΑ, όπου η κοινωνική δομή διαμορφώνεται από την οικονομία με πιο άμεσο τρόπο. Ενώ πριν οι αποστάσεις μεταξύ των εισοδηματικών κατηγοριών παρέμεναν σταθερές ή συγκλίνανε με αύξηση στο μέσον, τώρα οι αλλαγές των μορφών εργασίας και η διεθνοποίηση έχουν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των δύο άκρων: το πλουσιότερο 1/5 και το φτωχότερο 1/5 απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις ενδιάμεσες ομάδες. Οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Βλ. R. Reich, *The Work of Nations*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1992, μέρος III.

ρία, ενώ το ταξικό παράδειγμα στάθηκε με περισσότερο σκεπτικισμό, εξαρτώντας το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων από τον γενικό ταξικό συσχετισμό και την ιστορική συγκυρία. Αιτίες σκεπτικισμού εξακολουθούν να υπάρχουν και στο νέο πλαίσιο στο οποίο εξελίσσονται οι μεταφορντικές τάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πράγματι, οι σημειούμενες αλλαγές μπορεί να προκαλέσουν δύο εστίες εντάσεων, με επιπτώσεις όχι τόσο στην ύπαρξη της δημοκρατίας όσο στην ποιότητά της. Η πρώτη εστία ξεκινά από τη μεταβολή των δομών της μεταπολεμικής Δημοκρατίας και των μορφών πολιτικής κινητοποίησης, που οφείλεται, όπως είδαμε, στις συνδυασμένες επιδράσεις της κοινωνικής-οργανωτικής αποδυνάμωσης της εργατικής τάξης, του σταθερού κοινωνικού αποκλεισμού και της διεύρυνσης των μεσαίων στρωμάτων. Οι νέες δομές επηρεάζονται, αυξανόμενα, από το βάρος των μεσαίων στρωμάτων. Ξέρουμε ότι τα στρώματα αυτά χαρακτηρίζονται συνήθως από *ατομικές μορφές κινητοποίησης*,³⁹ έχουν περισσότερο εξατομικευμένη σχέση με την πολιτική και εκδηλώνουν συνήθως ευμετάβλητες εκλογικές συμπεριφορές/προτιμήσεις. Μορφές διαφορετικές από εκείνες της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων που κινητοποιήθηκαν κατά κανόνα μέσα από συλλογικές δομές και σταθερότερες ιδεολογικές-κομματικές ταυτίσεις. Ξέρουμε επίσης ότι οι πολιτικές συμπεριφορές των μεσαίων στρωμάτων χαρακτηρίζουν αυξανόμενα και εκείνες των εργατικών στρωμάτων. Κατά τις αισιόδοξες αναλύσεις, οι νέες αυτές μορφές μπορεί να δημιουργήσουν συνθήκες περισσότερης ατομικής ελευθερίας, πολιτικής μετριοπάθειας και δημοκρατικής ωριμότητας. Υπάρχουν όμως και οι απαισιόδοξες αναλύσεις που διαβλέπουν πιθανότητες αυξημένης χειραγώγησης, αύξησης της κυβερνητικής αστάθειας, καθώς οι νέες μορφές πολιτικής συμπεριφοράς και κινητοποίησης εισάγουν στοιχεία ταχείας μεταστροφής διαθέσεων, εκμηδενισμού του χρόνου και του χώρου που χωρίζουν τις κυβερνητικές αποφάσεις από την «κοινή γνώμη». Με άλλα λόγια, ενισχύονται οι τάσεις μιας «νευρικής» και *αναποτελεσματικής δημοκρατίας*. Όπως συμβαίνει συνήθως, η έκβαση θα εξαρτηθεί από την ιστορική συγκυρία και την πολιτική αντιπαράθεση, μέσα βεβαίως στα δομικά όρια που θέτουν οι εν εξελίξει μετασχηματισμοί.

Η δεύτερη εστία πιθανής έντασης διαμορφώνεται από την ε-

39. A. Pizzorno, *I soggetti del pluralismo*, Il Mulino, Μπολώνια 1980, κεφ. 3.

μπειρία που δείχνει ότι η πολιτική συμπεριφορά των μεσαίων στρωμάτων (αλλά και λαϊκών) μπορεί να προσλάβει αντιδημοκρατικό χαρακτήρα, όταν βρεθεί αντιμέτωπη με νέες μορφές ριζοσπαστικής συμπεριφοράς κοινωνικά αποκλεισμένων μειοψηφιών (με την εκρηκτικότητα που μπορεί να φέρει η απόγνωση, η εγκληματικότητα). Οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης επέτειναν τις κοινωνικές ανισότητες τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και στη διεθνή σκηνή. Είναι η πολυσυζητημένη προοπτική της κοινωνίας των 2/3, που σημαίνει σταθερή εξασφάλιση της μεγάλης πλειοψηφίας και μόνιμη περιθωριοποίηση μιας ευρείας μειοψηφίας, χωρίς προοπτική βελτίωσης καθώς η πολιτική συμμετοχή της, αν και κατοχυρωμένη, θα είναι αναποτελεσματική. Σε αυτή την περίπτωση, η *δημοκρατία των 2/3* μοιραία θα αποκτούσε όλο και περισσότερο αυταρχικά γνωρίσματα. Ως τώρα πάντως, η κοινωνία αυτή δεν έγινε δυνατόν να σταθεροποιηθεί όχι γιατί δε σημειώθηκαν φαινόμενα εκτεταμένου και μόνιμου αποκλεισμού, αλλά γιατί δε σταθεροποιήθηκε η οικονομική-κοινωνική θέση των ευημερούντων 2/3. Αντίθετα, διαχύθηκαν καταστάσεις αβεβαιότητας και ανασφάλειας στα μεσαία στρώματα, οι οποίες προκάλεσαν ευμετάβλητες εκλογικές συμπεριφορές. Σε κάθε περίπτωση, οι πιο πάνω αλλαγές δημιουργούν τις κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις έντασης ή υποβάθμισης των δημοκρατικών θεσμών.

β. Η θεσμική ένταση: Η αποδέσμευση της αγοράς

Όπως είδαμε, τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα καταλήγουν ότι προϋπόθεση της δημοκρατίας είναι μια ισόρροπη σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η σχετική διάχυση της ισχύος, χωρίς να φτάνει είτε σε καταστάσεις αποδιάθρθωσης (ανίσχυρο κράτος) είτε αυταρχικής επιβολής (υπερενισχυμένο κράτος). Το ταξικό παράδειγμα, από τη μια, αναγνωρίζει τις ευνοϊκές δομικές συνθήκες και, από την άλλη, αναδεικνύει τις αντιφάσεις ιστοριοποιώντας τις επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης.⁴⁰ Αντίθετα, το πλουραλιστικό παράδειγμα είναι έτοιμο να δεχθεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη επιδρά θετικά στον εκδημοκρατισμό, γιατί συμβάλλει στη διασπορά και στην αμοιβαία εξισορρόπηση των μέσων πολιτικής ισχύος. Σε

40. Μια πρόσφατη θεωρητική προσέγγιση Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press, 1995.

πρώτο επίπεδο το γεγονός είναι αναμφισβήτητο. Η οικονομία της αγοράς (ή ο καπιταλισμός) δημιουργεί αυτομάτως μιαν αποκέντρωση, με την έννοια ότι η πολιτική ηγεσία δεν ελέγχει και το κράτος και την οικονομία. Ο οικονομικός-κοινωνικός εκσυγχρονισμός (η καπιταλιστική ανάπτυξη) συμβάλλει στην αυτονόμηση και στον εμπλουτισμό της κοινωνίας των πολιτών, η οποία μπορεί να ορθώσει αναχώματα έναντι του ιμπεριαλισμού του κράτους και των πολιτικά κρατούντων. Στο πλουραλιστικό παράδειγμα, η σχετική έννοια της κοινωνίας των πολιτών παραπέμπει κυρίως στον Τοκβίλ.⁴¹ Η ύπαρξη ενός πλέγματος ενδιάμεσων θεσμών της κοινωνίας των πολιτών προφυλάσσει τη δημοκρατία από δύο εχθρούς: την απολυταρχία και τη λαϊκιστική τυραννία της πλειοψηφίας. Η ιστορική εμπειρία ενισχύει σε γενικές γραμμές αυτό το επιχείρημα, καθώς πιστοποιεί τη σημασία, από την άποψη της δημοκρατίας, μιας σχετικά αυτόνομης και οργανωτικά πυκνής κοινωνίας πολιτών. Και αντίστροφα, δείχνει ότι συστατικό στοιχείο των αυταρχικών καθεστώτων υπήρξε ο καταθλιπτικός έλεγχος του κράτους πάνω στην κοινωνία των πολιτών.

Όμως, αυτή η θετική και δημοκρατική επίδραση των ενδιάμεσων θεσμών και της κοινωνίας πολιτών ασκείται, πιστεύω, υπό προϋποθέσεις. Μία από αυτές είναι ότι η εξισορροπητική δράση των ενδιάμεσων θεσμών και της κοινωνίας των πολιτών ασκείται όταν αυτοί οι θεσμοί λειτουργούν σε διαφορετική λογική και στη βάση διαφορετικών αξιών από εκείνη της καπιταλιστικής αγοράς. Η Συντηρητική σκέψη, ακολουθώντας τον Τοκβίλ, έχει θέσει ανάλογο πρόβλημα για τη λειτουργία των ενδιάμεσων θεσμών ως προς τη δυναμική της Δημοκρατίας. Έχει υποστηρίξει ότι η εκκλησία, τα σχολεία, οι επιχειρήσεις, οι πολιτιστικοί θεσμοί κλπ. διασφαλίζουν την αναγκαία μετριοπάθεια, όταν λειτουργούν στη βάση διαφορετικών αξιών από τη δημοκρατική αρχή (ισότητα) που χαρακτηρίζει το πολιτικό σύστημα: π.χ., στη βάση της αξιοκρατίας, της αρμοδιότητας, του κύρους ή της αφοσίωσης. Αντίθετα, όταν η δημοκρατία διεισδύει σε αυτούς τους θεσμούς υπονομεύει την εξισορροπητική λειτουργία τους, καθώς τους υποτάσσει στους γενικότερους πολιτικούς-κομματικούς συσχετισμούς και ανταγωνισμούς. Με άλλα λόγια, η «υπερβολική δημοκρατία» προκαλεί κινδύνους για την «ομαλή λειτουργία των θεσμών». Όπως είναι γνω-

41. Στο ταξικό παράδειγμα χρησιμοποιείται συνήθως η γραμμασιανή παράδοση, που θεωρητικοποιεί διαφορετικά την *società civile*.

στό, ο αντίλογος υποστηρίζει ότι ένας ορισμένος βαθμός εκδημοκρατισμού (το πόσο είναι συνήθως ζήτημα αξιολογικό/πολιτικό) είναι αναγκαίος για τη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών και τη βελτίωση των ατόμων. Αυτό όμως που εδώ θέλουμε να υποστηρίξουμε είναι ότι, στη σημερινή φάση, *οι ενδιαμέσσοι θεσμοί δεν κινδυνεύουν πλέον τόσο από τη δημοκρατία όσο από τον καπιταλισμό*. Το ζήτημα αυτό έχει αναδείξει με έμφαση ο Κ. Πολάνι, προτείνοντας ένα τριαδικό κοινωνικό σύστημα όπου οι τρεις θεμελιακοί θεσμοί, αγορά, κράτος, κοινωνία, λειτουργούν στη βάση διαφορετικών οργανωτικών αρχών: ανταλλαγή, εξουσία (authority), αμοιβαιότητα. Η ίδια διάκριση έχει εννοιολογηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Ο Χάμπερμας αντιδιαστέλλει, π.χ., τον εργαλειακό ορθολογισμό του οικονομικού-διοικητικού συστήματος από τον επικοινωνιακό των βιωματικών χώρων. Σε κάθε περίπτωση, ο εξισορροπητικός ρόλος της κοινωνίας και των ενδιάμεσων θεσμών τίθεται υπό αμφισβήτηση, από τη στιγμή που η λογική του καπιταλισμού εξαπλώνεται στους άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Ανοίγει ένα πεδίο εντάσεων, καθώς η γενίκευση της συμπεριφοράς του homo economicus υποσκάπτει νομιμοποιήσεις που στηρίζονταν σε διαφορετικές αξίες και επιταγές δράσεις. Το πρόβλημα επιδεινώνεται καθώς συνπίπτει με την κρίση των κομμάτων και των συνδικάτων, που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της κοινωνίας πολιτών του βιομηχανικού καπιταλισμού. Συνεπώς, η ύπαρξη μιας πυκνής κοινωνίας πολιτών και ενδιάμεσων θεσμών δεν αρκεί πλέον ως μεταβλητή/δείκτης της ποιότητας της Δημοκρατίας.

Υπάρχει μια δεύτερη άρρητη συνήθως προϋπόθεση για τον τρόπο που η θεσμική οργάνωση, η σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών, διαμεσολαβεί τη σχέση Καπιταλισμού και Δημοκρατίας. Πράγματι, οι σχετικές αναλύσεις προϋποθέτουν ένα *επαρκώς σχηματισμένο πλαίσιο εθνικής συνοχής και κρατικής-εδαφικής συγκέντρωσης εξουσίας, μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η δημοκρατική διαδικασία*.⁴² Το γεγονός αντανακλά κυρίως την εμπειρία της βαθμιαίας ε-

42. Βλ. μεταξύ άλλων, D.A. Rustow, ό.π. Οι καταστάσεις όπου υπάρχουν υπολογίσιμες μειονότητες ή οι πολυεθνικές πολιτικές οντότητες δεν ανατρέπουν την ανωτέρω προϋπόθεση, στο μέτρο που τα προβλήματα συνοχής έχουν λυθεί επιτυχώς είτε μέσω των πολιτικών/μειονοτικών δικαιωμάτων είτε μέσω μορφών *συνεταιρικής δημοκρατίας*, κατά Lijphart. Άλλωστε, η καπιταλιστική αγορά συγκαταλέγεται συνήθως στις ενοποιητικές δυνάμεις που αυξάνουν τη συνοχή του κράτους-έθνους ή μιας πολυεθνικής οντότητας.

ξέλιξης των εθνών-κρατών της Δύσης. Εδώ, ο καπιταλισμός και ο εκδημοκρατισμός αναπτύχθηκαν κατά κανόνα μέσα σε σχετικά διαμορφωμένες κρατικές δομές. Οι πολύπλοκες και καθόλου μονοσήμαντες σχέσεις καπιταλισμού και κρατικής οικοδόμησης (state building) ανάγονταν πλέον στο μακρινό παρελθόν του 16ου και 17ου αιώνα.⁴³ Επιπλέον, είχε διαμορφωθεί κατά κανόνα ένα ελάχιστο επίπεδο κοινά αποδεκτών αντιλήψεων και αξιών στη βάση της εθνικής συνείδησης. Ξέρουμε ότι οι ιστορικές αυτές διαδικασίες, η σχέση κράτους-εθνικής συνείδησης-εκδημοκρατισμού υπήρξαν σύνθετες και διαφορετικές ανά περιοχές.⁴⁴ Αλλού πήραν τη μορφή του φιλελεύθερου συνταγματικού εθνικού κινήματος (Γαλλία, Βρετανία, ΗΠΑ), αλλού την προβληματική, από την άποψη της δημοκρατίας, μορφή του συντηρητικού οργανικού εθνικισμού. Και στις δύο όμως περιπτώσεις ο εκδημοκρατισμός, η ενσωμάτωση νέων στρωμάτων στην πολιτική διαδικασία, εντάχθηκε σε μια προϋπάρχουσα δυναμική συγκρότησης ενός κρατικού ή εθνικού «εμείς» – έστω στοιχειώδους, έστω δυνάμει στην περίπτωση των αποσχιστικών κινήματων. Γι' αυτό, κατ' αντιδιαστολή, ο εκδημοκρατισμός περιπλέχθηκε συχνά στις χώρες του Νότου, καθώς συνέπεσε με τις διαδικασίες εθνικής κρατικής συγκρότησης και την ανάπτυξη της εσωτερικής καπιταλιστικής αγοράς.

Συνεπώς, ο εκδημοκρατισμός εξελίχθηκε κατά κανόνα μέσα σε ένα πλαίσιο εθνοκρατικής συνοχής υπό δύο έννοιες. Το εθνικό κράτος οριοθετούσε το πεδίο εντός του οποίου ελάμβανε ή θα λάμβανε χώρα η οικονομική ανάπτυξη και ασκείτο ή θα ασκείτο η οικονομική πολιτική. Ταυτόχρονα, ήταν το θεσμικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνονταν αμέσως ή εμμέσως οι πολιτικοί συμβολισμοί και οι ιδεολογικές ταυτίσεις του πληθυσμού.

Αυτή η προϋπόθεση, αυτή η διττή συνοχή υπονομεύεται βαθμιαία, καθώς η παγκοσμιοποίηση αλλάζει τη μορφολογία και τη σχέση

43. Ch. Tilly, ό.π. Για το ρόλο του κράτους στις «αργοπορημένες» χώρες βλ. επιπλέον: Ν. Μουζέλης, «Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη: Ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.

44. Για μια συνοπτική παρουσίαση με πλούσια βιβλιογραφία βλ.: H.J. Puhle, «Εθνικά κράτη, εθνικισμός και δημοκρατία στην Ευρώπη 19ος-20ός αιώνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλιος 1994· S. Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995· M. Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο M. Hroch - Maria Todorova, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

εθνικού-διεθνούς στην καπιταλιστική διαδικασία. Διαμορφώνεται έτσι ένα πεδίο έντασης που αφορά στις επιπτώσεις της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης και στις δύο όψεις του κράτους-έθνους. Από τη μια, το Κράτος αποδυναμώνεται *de facto* έναντι της διεθνούς αγοράς και της παγκόσμιας χρηματιστικής οικονομίας. Από την άλλη, δημιουργούνται προβλήματα νομιμοποίησης, καθώς τίθεται σε δοκιμασία το εθνικοκρατικό ή εθνικό «εμείς».

Έχουν επιχειρηθεί διάφορες προβολές για τις νέες διεθνοποιημένες μορφές πολιτικής οργάνωσης που μπορεί να εμφανιστούν στο μέλλον, όπως επίσης για τις νέες ταυτίσεις και νομιμοποιήσεις που θα τις συνοδεύουν.⁴⁵ Όλες περιστρέφονται γύρω από αντιπαρατιθέμενες έννοιες: συνεργασία-σύγκρουση, ενσωμάτωση-κατακερματισμός, οικουμενισμός-μερικότητα, διεθνικότητα-εθνικισμός, οι οποίες σηματοδοτούν τις πιθανές εναλλακτικές εξελίξεις. Οι απόψεις κινούνται μεταξύ δύο άκρων: των θεωριών της συνέχειας, που προβλέπουν έναν άναρχο κόσμο ανταγωνιζόμενων εθνών-κρατών, και των θεωριών που διαβλέπουν την ενίσχυση της συνεργασίας και της ενσωμάτωσης. Σε όλες τις περιπτώσεις ωστόσο, διαφαίνεται ήδη ότι η αλλαγή της εδαφικής κλίμακας της εξουσίας, ο μετασχηματισμός της εξουσίας του εθνικού κράτους και η ανακατανομή της σε τοπικούς ή υπερεθνικούς θεσμούς, θα προκαλέσει μια απροσδιόριστη περίοδο ανακατατάξεων και πολιτικών-ιδεολογικών εντάσεων. *Οι επιπτώσεις τους στη δημοκρατία θα εκφραστούν μέσω της κρίσης της Πολιτικής και των μετασχηματισμών των εθνοκρατικών ταυτίσεων.*

Πράγματι, η υποβάθμιση της ισχύος του Κράτους συναρτάται ευθέως με την κρίση της Πολιτικής. Όπως ήδη ειπώθηκε, η Δημοκρατία αναπτύχθηκε ή επικεντρώθηκε στο αίτημα/συμφέρον συμμετοχής στη διαδικασία πολιτικής απόφασης από τα στρώματα που κατά καιρούς ήταν αποκλεισμένα. Η απαίτηση ξεκινούσε, προφανώς, από τη σημασία και τον πρωταρχικό ρόλο που είχαν οι κρατικοί θεσμοί ως κέντρα εξουσίας/ισχύος. Η συμμετοχή στο Κράτος (στις επαναστατικές καταστάσεις η «κατάληψη του κράτους») αποτελούσε κορυφαία διεκδίκηση, προκειμένου η κάθε κοινωνική ομάδα/τάξη να ισχυροποιήσει τη θέση της. Σήμερα, η αποδυνάμωση του κράτους, η μείωση της κρατικής ισχύος (*stateness*),

45. A.G. McGrew - P.G. Lewis κ.ά., *Global Politics*, Polity Press, Cambridge 1992, ιδίως το τελευταίο κεφάλαιο.

η μεταφορά της σε μη πολιτικά ή υπερεθνικά υποκείμενα διαβρώνει τη σημασία του ως κέντρου ισχύος. Αυτή η διαδικασία, ασφαλώς, ερμηνεύει ένα μέρος από την εντυπωσιακή πτώση του πολιτικού ενδιαφέροντος και της πολιτικής συμμετοχής, που σημειώνεται σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες. Οι πολίτες διαπιστώνουν ότι τα μέσα που διαθέτουν για να επηρεάσουν ή να ελέγξουν τα πραγματικά κέντρα πολιτικής εξουσίας, αποδεικνύονται όλο και πιο ανίσχυρα. Έχουν διαμορφωθεί στην περίοδο του κράτους-έθνους, το βεληνεκές τους κατά κανόνα φτάνει ως τα εθνικά σύνορα, ενώ οι πολιτικές και άλλες αποφάσεις διαμορφώνονται πλέον εκτός συνόρων. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η περίπτωση του περίφημου «δημοκρατικού ελλείμματος» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι επιπτώσεις του οποίου διαπιστώνονται περιοδικά μέσα από τις μαζικές κριτικές της πορείας ενοποίησης. Εξάλλου, λόγω των δραστικών περιορισμών που επιβάλλουν οι διεθνείς παράγοντες, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές προσεγγίζουν όλο και περισσότερο μεταξύ τους, ανεξάρτητα από την ιδεολογική ταυτότητα του κόμματος που βρίσκεται στην εξουσία. Οι πολίτες, έτσι, βλέπουν να μειώνεται η σημασία της εκλογικής τους επιλογής. Υπό αυτές τις συνθήκες η δημοκρατία υφίσταται αυξανόμενη φθορά και υποβάθμιση από τη διάδοση συμπεριφορών αδιαφορίας και πολιτικού κυνισμού.

Από την άλλη, η αποδυνάμωση του κράτους και η γεωγραφική ανακατανομή της εξουσίας προκαλούν προβλήματα νομιμοποίησης και ταυτίσεων. Το ξεθώριασμα του σημείου αναφοράς κλυδωνίζει και τις αντίστοιχες ταυτότητες. Οι πιθανές επιπτώσεις μπορεί να πάρουν τέσσερις διαφορετικές μορφές: Η πρώτη είναι της *υστέρησης* σε σχέση με τα νέα υπερεθνικά κέντρα ισχύος. Η εξουσία αναδιαρθρώνεται γρηγορότερα, καθώς κινείται σε υπερεθνικό και τοπικό επίπεδο – ή ακόμα καθώς χάνεται μέσα στην κίνηση της διεθνούς αγοράς, ακολουθώντας τις επιταγές του οικονομικού συστήματος. Οι ταυτότητες και τα σύμβολα νομιμοποίησης κινούνται όμως πιο αργά. Είναι διαδικασίες χρονοβόρες και επίπονες – ιστορικής διάρκειας. Μέσα σε αυτή την αναδιάταξη σχηματίζονται νέες ταυτότητες, το ίδιο άτομο καλείται να συμμετάσχει σε περισσότερα «εμείς», όχι όλα και όχι ανά πάσα στιγμή εναρμονισμένα. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι σε αυτή τη διαδικασία ελλοχεύουν χάσματα και συγκρούσεις. Η δεύτερη είναι ο *εθνικισμός*, κατά τον οποίο η ταυτότητα γίνεται πρωταρχική αξία διαμόρφωσης της πο-

λιτικής και της νομιμοποίησης, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τη σχέση με τον «διαφορετικό» στο πλαίσιο του ενιαίου κράτους δικαίου. Η τρίτη είναι η *ενίσχυση των εθνοτικών/τοπικών ταυτοτήτων*. Η τέταρτη μορφή προκύπτει από το ότι οι κοινωνικές ομάδες των εθνικών συνόλων εκτίθενται κατά διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικούς τρόπους στο κύμα της διεθνοποίησης. Ή αντίστροφα, η *διεθνοποίηση εισδύει και τεμαχίζει το κοινωνικό σώμα των εθνών-κρατών*. Ασφαλώς δε θα είναι η πρώτη φορά στην ιστορία πολλών χωρών (και πάντως των δυτικών) που θα εμφανιστεί το φαινόμενο. Ξέρουμε όμως ότι η διάσταση αυτή προκαλεί πολλαπλές πολιτικές συγκρούσεις. Ανάμεσά τους και αντιδημοκρατικές εκδηλώσεις, όπως, π.χ., η μισαλλοδοξία και η εθνικιστική έκρηξη που μπορεί να αποτελέσει όπλο στα χέρια αδιάτακτων δημαγωγών.

Οι προηγούμενοι λοιπόν μετασχηματισμοί των θεσμών, των ταυτοτήτων και της κοινωνίας πολιτών που εκδηλώνονται εξαιτίας της νέας μορφολογίας και της διεθνοποίησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης εγκλείουν τάσεις που ωθούν στην υποβάθμιση και την απαξίωση της δημοκρατίας. Θα πρέπει βεβαίως να θυμίσουμε την αρχική μας επιλογή: αναφερόμαστε πάντα στη μια όψη του νομίσματος. Οι ίδιοι μετασχηματισμοί εγκλείουν και αντίρροπες θετικές τάσεις π.χ. ωρίμανσης της κοινωνίας των πολιτών, ενίσχυσης της αυτονομίας του πολίτη, της πολλαπλότητας των ατομικών επιλογών κ.ο.κ.

γ. Η πολιτική κουλτούρα: Η σκοτεινή όψη του φωτισμένου πολίτη

Η αρχική καθιέρωση της δημοκρατίας δεν προϋποθέτει την κυριαρχία μιας δημοκρατικής κουλτούρας. Μπορεί να προκύψει ως μόνη δυνατότητα οργάνωσης της εξουσίας, δεδομένου ενός ορισμένου συσχετισμού ισχύος μεταξύ των ελίτ και των βασικών κοινωνικών δυνάμεων.⁴⁶ Η μακροβιότητα και η σταθερότητα όμως της δημοκρατίας συναρτήθηκε με την επικράτηση αντίστοιχων αξιών και νοοτροπιών. Σε αυτό επιμένει ιδιαίτερα το πλουραλιστικό παράδειγμα, το οποίο έχει αναδείξει τη σημασία της *civic cul-*

46. Από αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστική η έκφραση *democracy by default* που χρησιμοποιήθηκε για τον πρόσφατο εκδημοκρατισμό διαφόρων χωρών της Λατινικής Αμερικής, όπου η μετάβαση πραγματοποιήθηκε περίπου ως μόνη πρακτική λύση, βλ.: L. Whitehead, «The Alternatives to "Liberal Democracies": A Latin American Perspective», στο D. Held, ό.π., σ. 314.

ture⁴⁷ και έχει επιμείνει ιδιαίτερα στη θετική επίδραση που ασκεί η καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη στη δημοκρατία μέσω της πολιτικής κουλτούρας. Σύμφωνα με αυτό, η ανάπτυξη συνεπιφέρει τη διάδοση της εκπαίδευσης, την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και διαμορφώνει ένα πυκνό πλέγμα επικοινωνίας, ιδίως μετά την έκρηξη των σχετικών μαζικών μέσων. Καλλιεργεί την ορθολογική στάση απέναντι στην πολιτική και την κοινωνία, γεγονός που συνάδει με τις δημοκρατικές αξίες. Ενισχύει την ατομική αυτονομία έναντι των παραδοσιακών μηχανισμών χειραγώγησης ή της παραδοσιακής κουλτούρας υποταγής. Ιστορικά συνδυάστηκε με την «ηθική της εργασίας». Στο πλουραλιστικό παράδειγμα, η τάση αυτή έχει συνήθως γραμμικό και εξελικτικό χαρακτήρα, καθώς κινείται από παραδοσιακές σε σύγχρονες μορφές πολιτικής κουλτούρας.

Υπάρχει ασφαλώς πληθώρα εμπειρικών στοιχείων και ιστορικών δεδομένων που συνηγορούν υπέρ της θετικής συσχέτισης της μόρφωσης με τις δημοκρατικές/ουμανιστικές αξίες και τις πολιτικά ώριμες συμπεριφορές. Είναι επίσης σαφές ότι η μόρφωση και η εκπαίδευση υπονόμισαν τις αυταρχικές παραδοσιακές δομές. Το ίδιο και η αυξημένη κυκλοφορία της πληροφορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ΜΜΕ συνέβαλαν καθοριστικά στην υπονόμιση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και έχουν καταστήσει πρακτικά αδύνατη την ύπαρξη εσωστρεφών αυταρχικών καθεστώτων, ικανών να επιβιώσουν απομονώνοντας την κοινωνία από τη διεθνή ροή πληροφοριών και εικόνων. Τα προηγούμενα πορίσματα μπορεί έτσι να γίνουν αποδεκτά, αν διαχωριστούν από το προβληματικό πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και, κυρίως, αν αντιμετωπιστούν ως ιστορικό γεγονός και όχι ως δομική σχέση. Πράγματι, η γενίκευση μπορεί να διαψευστεί και η συσχέτιση να μετριάσει, καθώς άλλα παραδείγματα θυμίζουν την ανοχή που έδειξαν τα μορφωμένα στρώματα σε ολοκληρωτικά καθεστώτα και αποκρουστικές πράξεις. (Η κλασική μουσική που ακουγόταν στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης ή η συνηγορία σε εθνοκαθάρσεις από διανοούμενους είναι τα πιο γνωστά και κραυγαλέα αντιπαραδείγματα).

Πέρα από την ιστορική όμως αποτίμηση, αξίζει να σημειωθούν δύο θεωρητικές ρητές ή άρρητες παραδοχές, που χρειάζονται προ-

47. G.A. Almond - S. Verba, *The Civic Culture*, Little Brown, Βοστώνη 1963· των ίδιων, *The Civic Culture Revisited*, Sage, Λονδίνο 1980/1989.

κειμένου να στοιχειοθετηθεί η θετική επίδραση της πολιτικής κουλτούρας (λόγω καπιταλιστικής ανάπτυξης) στη δημοκρατία. Το πλουραλιστικό παράδειγμα, όπως άλλωστε και μεγάλο μέρος της μαρξιστικής παράδοσης, εμφορείται σιωπηρά από το ουμανιστικό-διαφωτιστικό ιδεώδες. Δέχεται μια εγγενή συνάφεια της γνώσης με τον εκδημοκρατισμό και την πρόοδο. Ως εκ τούτου, προτείνει μια *μονοσήμαντα θετική αξιολόγηση τόσο του (εργαλειακού) ορθολογισμού, που ενισχύεται ακατάπαυστα από τη σύγχρονη «επιστημονικά οργανωμένη παραγωγή», όσο και της διαδικασίας εξατομίκευσης*. Και οι δύο διαδικασίες υποτίθεται ότι συγκλίνουν σε ένα υποκείμενο, ικανό για ορθολογική συμπεριφορά και σχετικά συνθετική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Συγκλίνουν στο «σύγχρονο» άτομο, το οποίο (άρρητα συνήθως) υποτίθεται ότι έχει την ικανότητα να αξιοποιεί τα προσφερόμενα από την ανάπτυξη μέσα επικοινωνίας, εκπαίδευσης και συμμετοχής κατά τρόπο που να ενισχύει τις δημοκρατικές αξίες. Παράγουν τον πολίτη της δημοκρατικής Πολιτείας, για τον οποίο η διαρκώς αυξανόμενη μόρφωση συνδέεται εγγενώς με την προσωπική βελτίωσή, αυτονομία και ελευθερία. Ασφαλώς η ιστορική αναδρομή μπορεί να ενισχύσει αυτή την ανάλυση – αν και πάλι δεν αναχθεί σε δομική αιτιώδη σχέση. Αρκεί να θυμηθεί κανείς πώς και ποιες δυνάμεις αντιπαράτέθηκαν σε προβλήματα πολιτισμού, εκπαίδευσης και ατομικής χειραφέτησης στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες.

Υπάρχουν όμως ισχυρές ενδείξεις ότι οι προϋποθέσεις που ρητά ή άρρητα δέχεται (κυρίως) το πλουραλιστικό παράδειγμα, υπονομεύονται σταθερά από τις σημειούμενες πολιτισμικές και αξιακές μεταβολές. Πράγματι, χωρίς να υπεισέλθουμε στη φιλοσοφική συζήτηση ή, πολύ περισσότερο, να δεχτούμε τη ριζική μεταμοντέρνα κριτική, ξέρουμε από την ιστορική εμπειρία ότι η σχέση γνώσης/κουλτούρας με την πρόοδο και τη δημοκρατία δεν είναι τόσο γραμμική, όπως θα ήθελε το διαφωτιστικό ιδεώδες. Ο ορθός λόγος έχει όρια που αν τα υπερβεί, μπορεί να παράξει τέρατα ή να αφυδατώσει το πολυδιάστατο ανθρώπινο Εγώ. Επιπλέον, πολλές από τις σύγχρονες συνεκδηλώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης – η ταύτιση της επιστήμης με τη λογική της συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης, η εμπορευματοποίηση, ο κατακερματισμός της γνώσης, ο εργαλειακός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η συνεπαγόμενη μεριστική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας, η προχωρημένη διάβρωση της ηθικής της εργασίας και η υποκατάστασή της α-

πό την κουλτούρα της κατανάλωσης— κάθε άλλο παρά διαμορφώνουν ένα άτομο αυτόνομο, βελτιούμενο, ικανό να κατανοήσει την κοινωνική πολυπλοκότητα. Επιπλέον, η εκπληκτική εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και η διεθνοποίηση της εικόνας δεν αναπληρώνει την κλυδωνιζόμενη νοηματική ενότητα που εξασφάλιζαν παλιότερα οι μεγάλες κοσμοθεωρήσεις και οι ιδεολογίες. Έτσι, το μείγμα του *homo economicus* και του *homo videns*, το οποίο τροφοδοτεί η σημερινή μορφολογία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δεν ενσαρκώνει ασφαλώς το πρότυπο του δημοκρατικού πολίτη.

Από την άλλη, η διαδικασία εξατομίκευσης εμφανίζει αυξανόμενα και την αρνητική της όψη. Η ατομική αυτονομία αυξήθηκε, ως τώρα, μέσα σε αποδεκτά περιθώρια έντασης με το αίσθημα της κοινωνικής συνοχής· όχι μόνο με τη λειτουργική αλλά και την ηθική-νοηματική έννοια. Ακόμα περισσότερο, η ασφυκτικότητα που χαρακτήριζε τις παραδοσιακές κοινωνικές ιεραρχίες καθιστούσε αυτομάτως την εξατομίκευση θετική και απελευθερωτική αξία. Σήμερα αντίθετα, η εξατομίκευση προσλαμβάνεται όλο και περισσότερο ως αποξένωση, ως έλλειμμα κοινωνίας και νοήματος. Μια από τις βασικές αιτίες είναι η διάβρωση των εξωκαπιταλιστικών, μακροσκοπικών ιδεολογικών δομών. Γνωρίζουμε ότι ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον, ηθικά ελεγχόμενος από αξίες και νοοτροπίες ξένες προς αυτόν: παραδοσιακές κοσμοθεωρήσεις, οικουμενικές ηθικές, θρησκευτικά συστήματα.⁴⁸ Χάρη σε αυτές, οι κοινωνικές σχέσεις καθορίζονταν από πολλαπλές αξίες και επιταγές, οι οποίες δεν ανάγονταν όλες στην αγοραία λογική. Η εξατομίκευση και ο εκδημοκρατισμός εξελίχθηκαν στο εσωτερικό αυτής της σύνθετης κοινωνικής-αξιακής πραγματικότητας. Την προϋποθέτουν προκειμένου να λειτουργήσουν ως κριτική των παραδοσιακών δομών και των ιεραρχιών.

Αυτή η προϋπόθεση γίνεται πλέον προβληματική, καθώς η καπιταλιστική ανάπτυξη μειώνει όλο και περισσότερο την πολλαπλότητα των αξιών και εξομοιώνει τις αρχές που διαπνέουν τα διαφορετικά επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Η μορφή-εμπόρευμα εισδύει σε βιωματικούς χώρους και σε κοινωνικές σχέσεις, όπου πριν κυριαρχούσε η αμοιβαιότητα, η ηθική και η στοργή. Εισδύει

48. J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spät Kapitalismus*, 1972 (ιταλ. μτφρ. Laterza, Μπάρι 1982).

στο χώρο των πολιτικών θεσμών και συμπεριφορών, όπου έβρισκε έκφραση η δημοκρατική κουλτούρα. Αντιμετωπίζουμε, με άλλα λόγια, μιαν αύξουσα αποδέσμευση της αγοράς, ως αυτόνομους μηχανισμούς, από την ευρύτερη κοινωνική πλαισίωση. Κατά τον Πολάνι, σε αυτές τις περιπτώσεις η «κοινωνία» αντιδρά. Αναπτύσσει μηχανισμούς που οδηγούν στην ενσωμάτωση και πάλι της αγοράς-ας λογικής/διαδικασίας στις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις. Αυτό συνέβη, κατά την ανάλυσή του, στο γύρισμα του 20ού αιώνα με την κρίση του φιλελεύθερου καπιταλισμού και τη γέννηση των «κολεκτιβιστικών» φαινομένων του εθνικισμού, του σοσιαλισμού. Η ανάλυση όμως σταματάει εκεί· στην ιστορική ερμηνεία. Δεν μπορεί, ούτε θα μπορούσε να προσφέρει την αισιόδοξη πρόβλεψη ότι η «κοινωνία» θα βγει και πάλι νικητής σε αυτή τη σύγκρουση με τον ιμπεριαλισμό της αγοράς.

Έτσι, οι πολιτισμικές αλλαγές που σημειώνονται σε μια περίοδο αύξουσας αποδέσμευσης της αγοράς, απαιτούν μια νέα προσέγγιση των επιπτώσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία.

δ. Πολιτικοί παράγοντες απαξίωσης της Δημοκρατίας

Πέρα από τις προηγούμενες επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, υπάρχουν ωστόσο και αυτόνομοι πολιτικοί παράγοντες που συμβάλλουν κατά την τρέχουσα πολιτική φάση στην υποβάθμιση της δημοκρατίας. Η βασική όψη των αλλαγών είναι, ασφαλώς, η θετική – το κύμα εκδημοκρατισμού που κατέκλυσε μεγάλο μέρος του πλανήτη. Οι προβληματικές όψεις πηγάζουν από την ίδια την επιτυχία και από το γεγονός ότι η δημοκρατία έμεινε χωρίς αντιπάλους. Πράγματι, το τέλος του διεθνούς ιδεολογικού ανταγωνισμού περιλαμβάνει μεν το τέλος του σοβιετικού στρατοπέδου, αλλά πηγαίνει πολύ βαθύτερα. Μαζί με την κρίση του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου, συμβολίζει την απουσία συγκροτημένης εναλλακτικής προοπτικής σε συνθήκες αυξανόμενης οικονομικής δυσπραγίας και κοινωνικής έντασης, για μεγάλο μέρος του πλανήτη. Συνδεδεμένη όλο και πιο στενά με την καπιταλιστική συσσώρευση και τη λογική της αγοράς, η δημοκρατία υφίσταται τις επιπτώσεις όχι με τη μορφή μιας πολιτικής κρίσης αλλά μιας διαρκούς υποβάθμισης και έκπτωσης. Η δημοκρατία είναι όλο και περισσότερο μέρος του σκοτεινού σκηνικού παρά εργαλείο υπέρβασής του. Γιατί, από τη μία, έχει αμβλυνθεί η

έμμεση ηθική φόρτιση που αποκτούσε στον ανεπτυγμένο τουλάχιστον κόσμο, λόγω της αντιπαράθεσής της προς τον «ολοκληρωτισμό». Από την άλλη, έχει επισκιαστεί ή απονομιμοποιηθεί η ιδέα μιας ριζοσπαστικής αντικαπιταλιστικής δημοκρατίας – ιδέα που αποτέλεσε τη μεγάλη κοίτη, μέσα στην οποία εντάχθηκε όχι μόνο ο κομμουνισμός αλλά και τα μεγάλα σοσιαλιστικά κινήματα.⁴⁹

Η δεύτερη αλλαγή έχει ήδη εξεταστεί. Αφορά στην *περιθωριοποίηση των πολιτικών θεσμών συμμετοχής* (κόμματα, συνδικάτα) από την εξάπλωση της αγοράς και των media, φαινόμενα που εν μέρει απορρέουν από τις τεχνολογικές εξελίξεις και έναντι των οποίων, σε κάθε περίπτωση, η Πολιτική δεν έχει βρει κατάλληλα μέσα ώστε να διατηρήσει αν όχι την προτεραιότητά της, τουλάχιστον τη σημασία της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η αγορά και τα media να διαμορφώνουν τη σύγχρονη υποκειμενικότητα, σε αυξανόμενο βαθμό έξω και πάνω από την Πολιτική. Η δημοσκοπήση, η ομάδα πίεσης, τα media γίνονται οι νέοι μηχανισμοί αντιπροσώπευσης, που λειτουργούν –μέχρι τώρα τουλάχιστον– ως πανίσχυρες δυνάμεις ιδιώτευσης και παθητικοποίησης. Η δημοκρατία υφίσταται έτσι τις συνέπειες του περιορισμού του πεδίου και της σημασίας της ίδιας της Πολιτικής. Εύκολα γίνεται κατανοητό ότι αυτό που πλήττεται ουσιαστικά είναι το οργανωμένο μαζικό στοιχείο της δημοκρατίας (συμμετοχή, μαζική ισχύς των κατώτερων στρωμάτων, πολιτικό ενδιαφέρον κλπ.), ενώ οι ελίτ αυξάνουν την ισχύ τους και την αντιπροσώπευσή τους μέσα στις διαρκώς απονευρωνόμενες πολιτικές διαδικασίες.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ: ΜΟΡΦΕΣ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εξετάσαμε τις κοινωνικοπολιτικές, τις θεσμικές και τις πολιτισμικές επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής συσώρευσης, επιδιώκοντας να απομονώσουμε εκείνα τα στοιχεία που ωθούν στην υποβάθμιση της δημοκρατικής διαδικασίας. Εξετάσαμε επίσης ορισμένους πολιτικούς παράγοντες που, συνδυαζόμε-

49. F. Furet, *Le passé d'une illusion*, Robert Laffont, Παρίσι 1995. Για έναν κριτικό σχολιασμό που άπτεται του θέματος που εξετάζεται εδώ, βλ.: Γ. Βούλγαρης, «Κομμουνισμός και οι εσωτερικές αντινομίες της δημοκρατίας - σχόλια στον Φ. Φυρέ», *Τα Ιστορικά*, τχ. 23, Δεκέμβριος 1995.

νοι, ωθούν στην ίδια κατεύθυνση. Διαφάνηκε έτσι η πιθανότητα (αλλά κυρίως ο κίνδυνος, δεδομένου ότι η ανάλυσή μου έχει ένα σαφές αξιολογικό υπόβαθρο) μιας σπείρας αρνητικής αλληλεπίδρασης: οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης υποβαθμίζουν τη δημοκρατία –η υποβάθμιση της δημοκρατίας παγώνει και ενισχύει τις νέες τάσεις. Το σχήμα αυτό έχει μιαν ορισμένη θεωρητική προϋπόθεση, την οποία εδώ θα αναπτύξουμε περισσότερο. Η Δημοκρατία υπήρξε κάτι διαφορετικό από «περικάλυμμα» της ταξικής κυριαρχίας, όπως τη θέλησε ο χυδαίος μαρξισμός, ή απλή μέθοδος για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, όπως τη θέλησε η λεγόμενη ρεαλιστική θεωρία. Υπήρξε μια ηθικά/αξιακά φορτισμένη έννοια σε όλη τη νεότερη εποχή – ίσως η πλέον φορτισμένη. Γύρω της πλέχτηκαν όλες οι αξίες που ενέπνευσαν το μεγάλο ρεύμα του διαφωτισμού, της πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης: ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη. Ενίσχυσε, παράλληλα, την κριτική στάση μεγάλου μέρους της διάνοησης έναντι των εκφυλιστικών όψεων του πολιτισμού της αγοράς και του χρήματος, καθώς και την προσδοκία ενός νέου ήθους αντάξιου των ανθρωπιστικών ιδεωδών. Υπήρξε επίσης ένα ιστορικό λάβαρο, το οποίο προέταξαν τα λαϊκά στρώματα στον αγώνα τους να μπουν στην πολιτική σκηνή. Ο χωρισμός φιλελευθερισμού και δημοκρατίας με τείχη περιορίστηκε στο εννοιολογικό κυρίως επίπεδο. Στην πραγματική ιστορία λειτούργησε ένα συνεχές ιδεών και κοινωνικών δυνάμεων, θεσμών και αμοιβαίων νομιμοποιήσεων, που ενθάρρυνε την ιστορική διαδικασία εκδημοκρατισμού και ενσωμάτωσης όλο και πλατύτερων μαζών στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Οι αποκλεισμοί με βάση το φύλο, τη φυλή ή την εθνικότητα έγιναν βαθμιαία δυσκολότεροι ή καταργήθηκαν. Με άλλα λόγια, στην πραγματική ζωή η δημοκρατία ως θεσμικό σύστημα και η δημοκρατία ως ηθικό πρόταγμα πορεύτηκαν αντάμα. Το ένα ενίσχυε το άλλο. Γι' αυτό η έκπτωση του ενός δεν μπορεί παρά να φθείρει και το άλλο.

Η μορφολογία της φθοράς της δημοκρατίας είχε προδιαγραφεί από τον Σουμπέτερ (1942), ο οποίος ταυτόχρονα τη νομιμοποιούσε παρουσιάζοντάς την ως «ρεαλιστική» και «αντικειμενική». Κατ' αυτήν, ένα κύκλωμα αμοιβαίας κυνικής προσαρμογής συνδέει τους εκλογείς με τις πολιτικές ελίτ. Απληροφόρητοι, αδιάφοροι ιδιώτες οι πρώτοι. Ιδιοτελείς «πολιτικοί επιχειρηματίες» που ενδιαφέρονται μόνο για την κατάκτηση της εξουσίας οι δεύτεροι. Ο ατομισμός και ο ωφελισμός αποτελούν το κοινό και κυνικό ταυτόχρο-

να ήθος και των δύο. Η μεταπολεμική ρεαλιστική πλουραλιστική θεωρία της δημοκρατίας στηρίχτηκε σε αυτό το σχήμα για να συναγάγει τα θετικά του στοιχεία: την αντιπολωτική λειτουργία. Η αποϊδεολογικοποίηση δάμαζε τη ριζοσπαστική δυναμική του δημοκρατικού προτάγματος και, έτσι, απέκοβε τον ομφάλιο λώρο που το συνέδεε με το σοσιαλιστικό αίτημα του αντιπάλου διεθνούς στρατοπέδου. Στην πραγματικότητα όμως η Δημοκρατία εξακολουθούσε να λειτουργεί περιβλημένη με το ηθικό κύρος και την ιδεολογική φόρτιση που τις προσέδιδε η διεθνής αντιπαράθεση «καπιταλισμού-κομμουνισμού/σοσιαλισμού». Για τους μεν, αντιπροσώπευε την εναλλακτική λύση έναντι του ολοκληρωτισμού. Για τους δε, παρακολούθημα του κοινωνικού μετασχηματισμού που θα αποκαθιστούσε το πραγματικό της περιεχόμενο. Ειδικά στη Δ. Ευρώπη, η μεταπολεμική δημοκρατία βασίστηκε στις ρωμαλέες δομές των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων που λειτούργησαν όχι μόνο ως δίαυλοι της κοινωνικής ζήτησης αλλά ως κέντρα διαμόρφωσης ηγεμονικών σχεδίων, ταυτοτήτων και υποκειμενικότητας.

Διαγράφεται, συνεπώς, μια προοπτική κατά την οποία η Δημοκρατία απαξιώνεται, χάνοντας βαθμιαία το κύρος και την ηθική της διάσταση. Μετατρέπεται βαθμιαία σε τεχνική λήψης αποφάσεων και επιλογής κυβερνήσεων, χωρίς τη φόρτιση και τις αξιακές συνδηλώσεις. Έτσι όμως τείνει να χάσει την κεντρική θέση που είχε στη σύγχρονη ιστορία και να καταστεί θέμα «δευτερευούσης σημασίας». Διαχέονται στάσεις και νοοτροπίες που υποδηλώνουν κυνική αδιαφορία προς τη Δημοκρατία και μάλιστα στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Ακόμα χειρότερα, η ηθική απαξίωση της δημοκρατίας τροφοδοτεί απροκάλυπτες αυταρχικές συμπεριφορές.

Ως προέκταση αυτής της κατάστασης διαφαίνονται δύο «οριακά πρότυπα» υποβαθμισμένης Δημοκρατίας, τα οποία απλώς θα σκιαγραφήσουμε. Η *νεοφιλελεύθερη απολιτική δημοκρατία*, όπου η αγορά αποτελεί το κυρίαρχο παράδειγμα κοινωνικών σχέσεων, η πολιτική έχει υποταχτεί στην οικονομία και η Πολιτεία συγκροτείται από ιδιώτες με πολιτικά δικαιώματα. Η διαδικασία απόφασης θα έχει όλο και πιο ολιγαρχικό χαρακτήρα, την ίδια στιγμή που η φθορά της πολιτικής θα στρατολογεί όλο και πιο υποβαθμισμένες πολιτικές ηγεσίες. *Πρόκειται για μια πολιτική οργάνωση όπου επικρατεί το φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο, χωρίς τον μαζικό χαρακτήρα της δημοκρατίας.* Μέσα σε ένα κλίμα ατομισμού και ιδιώτευσης κυριαρχούν και νομιμοποιούνται κοινωνικές συμπεριφο-

ρές homo economicus. Ως ασθενή αντισταθμίσματα θα δημιουργούνται αδύναμες και επικαλυπτόμενες «κοινοτικές» ταυτίσεις οριζόντιου χαρακτήρα, είτε μικρής εμβέλειας είτε εξ αποστάσεως.

Το άλλο πιθανό πρότυπο είναι η *ασταθής λαϊκιστική δημοκρατία*, που θα χαρακτηρίζεται από «πληβειακές» μορφές χειραγωγημένης πολιτικής κινητοποίησης και απότομες μεταπτώσεις. Οριακά παραδείγματα αυτής της μορφής εμφανίζονται στη Λατινική Αμερική, όπου άγνωστα πρόσωπα εισβάλλουν στην πολιτική αρένα, εξασφαλίζουν μια δημοψηφισματική συναίνεση χωρίς δεσμεύσεις και κυβερνούν χωρίς θεσμικούς ελέγχους ώσπου να εξαντλήσουν τη συναίνεση που πήραν. Το φαινόμενο δε σχετίζεται μόνο με την «υπανάπτυξη», συμβαίνει και στις καλύτερες οικογένειες αν κρίνουμε από την περίπτωση Περό στις ΗΠΑ.

Συμπερασματικά, αν από τη μια, η καπιταλιστική ανάπτυξη προκαλεί εντάσεις στη δημοκρατία μέσα από τη νέα μορφολογία των παραγωγικών δυνάμεων και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, από την άλλη, η ίδια η δημοκρατία απαξιούμενη, καθίσταται ακόμα περισσότερο ευεπίφορη στις διαβρωτικές εντάσεις. Το τέλος του έργου δε θα το δώσει ο απλοϊκός εκσυγχρονισμός του πλουραλιστικού παραδείγματος, ούτε η προβληματική πλέον ταξική ισχύς των φιλοδημοκρατικών δυνάμεων του άλλου παραδείγματος. Ο διάλογος που αναθερμάνθηκε λόγω των ιστορικών αλλαγών, η αντιπαραβολή δηλαδή των δύο παραδόσεων θα διεξαχθεί με ξεπερασμένους όρους, αν δεν ανατρέξει στις προϋποθέσεις και τα απαιτούμενα ώστε να συνυπολογίσει τους επελθόντες μετασχηματισμούς. Ίσως τότε φανεί ότι η συμβίωση καπιταλισμού και δημοκρατίας επαφίεται όλο και περισσότερο στην Πολιτική ως προγραμματικού-ηθικού σχεδίου, ικανού να διαμορφώσει φιλοδημοκρατικούς συσχετισμούς σε μια κοινωνία χωρίς ιστορικά μεγά-υποκείμενα, σε μια διεθνή σκηνή αλληλοεξαρτώμενων παικτών.